

Tefsir Kâidelerinin Rivayet Kaynaklı Tefsir İhtilaflarını Çözümlemedeki Yeterlilik Problemi

The Problem of the Adequacy of Tafsir Principles in Resolving Narration-Based Tafsir Disputes

إشكالية كفاية قواعد التفسير في معالجة الخلافات التفسيرية الروائية

Vedat YETKİN

Dr. Öğr. Üyesi Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Temel İslam Bilimleri Tefsir Ana Bilim Dalı

Asst. Prof. Bilecik Şeyh Edebali University Faculty of Islamic Sciences Department of Tafsir Bilecik, TÜRKİYE

vedat.yetkin@bilecik.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-6990-0037>

 <https://ror.org/00dzfx204>

Atıf / Citation

Yetkin, Vedat. “Tefsir Kâidelerinin Rivayet Kaynaklı Tefsir İhtilaflarını Çözümlemedeki Yeterlilik Problemi”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 9/1 (Nisan/April, 2025), 1-29.

<https://doi.org/10.31121/tader.1641022>

Bilgi/ Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Type: Research Article

Geliş/Received: 16/02/2025

Kabul/Accepted: 07/04/2025

Yayın/Publication: 30/04/2025

Etik, Çıkar Çatışması ve Fon Desteği Beyanı/Ethics, Conflict of Interest and Funding Statement

Etik kurallara uyulduğu beyan edilmiştir/It was declared that ethical rules were complied with.

Yazar(lar)ın bir çıkar çatışması yoktur ve yazarlar herhangi bir dış fon almamışlardır.

The author(s) has no conflict of interest to declare and received no external funding in Support.

İntihal: Tespit edilmemiştir/ No plagiarism detected. (intihal.net).

Lisansüstü Tezlerden Üretilmesi: Üretilmemiştir.

Production from Postgraduate Theses: Not Produced

Lisans / License

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Yayıncı / Published by: Ali KARATAŞ / TÜRKİYE

Öz

Tefsir ilminde ihtilaf konusu genellikle ya tenevvü ihtilafı kapsamında değerlendirilerek farklı görüşlerin bir arada telif edilmesiyle ya da tercihe gidilerek çözümlenmeye çalışılmıştır. Bu yaklaşımların temelinde, âyetlere dair farklı rivayetlerin değerlendirilmesinde bağlam, nüzul bilgisi, metin içi tutarlılık ve lafzın delaleti gibi unsurları esas alan çeşitli tercih kaideleri yer almaktadır. Ancak bu kaidelerin, özellikle Hz. Peygamber, sahabe ve tâbiûndan gelen rivayetlerdeki farklılıkları açıklamakta her zaman yeterli bir açıklayıcılık gücüne sahip olmadığı görülmektedir. Çünkü bu tür rivayetlerde, aynı âyetin farklı zamanlarda farklı durumlarla ilişkilendirilerek yorumlandığı ve bu yorumların yalnızca bir tercihle veya tek bir mananın telifiyle sınırlandırılmayacak kadar anlam zenginliği taşıdığı fark edilmektedir. Bu çalışmada, tercih kaidelerinin açıklamakta yetersiz kaldığı rivayet ihtilafları, Hz. Peygamber'in tebyin uygulamalarında görülen bağlam ve anlam genişletme yöntemi ekseninde yeniden ele alınmıştır. Araştırmada, Hz. Peygamber'in bir âyeti nüzul bağlamına uygun şekilde açıklamasının yanında, aynı âyeti farklı zaman ve olaylarla ilişkilendirerek yeniden yorumlaması; sahabe ve tâbiûnun da benzer biçimde âyetleri yaşadıkları şartlara göre anlamlandırmaları örnekler üzerinden analiz edilmiştir. Bu durum, âyetlerin durağan bir anlam yapısına sahip olmadığını, aksine dönemin dinî-sosyal ihtiyaçları çerçevesinde farklı anlam katmanlarına bürünebildiğini göstermektedir. Bu bağlamda tebyin yöntemini esas alan yaklaşım, rivayetleri sadece tercih veya telif konusu yapmadan, onların hangi tarihî, sosyal veya ameli bağlamda ortaya çıktığını incelemeyi esas alır. Böylece rivayet ihtilafları bir çelişki değil, Kur'an'ın yorum zenginliğini ortaya koyan yapıcı bir çoğulluk olarak değerlendirilir. Sonuç olarak bu çalışma, tercih kaidelerinin sabit yorum sınırlarını aşmak adına bağlam genişletici bir yaklaşımın gerekliliğini vurgulamakta ve özellikle rivayet temelli tefsir ihtilaflarının değerlendirilmesinde bütüncül bir metodoloji sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Tefsir Usûlü, Kâide, Rivayet, İhtilaf.

Abstract

In the science of tafsir (Qur'anic exegesis), the issue of interpretative disagreement (ikhtilâf) has traditionally been addressed either by classifying differing views under the category of *tanawwu'* (variety of expression) and reconciling them, or by selecting one preferred interpretation through specific evaluative principles. These approaches are often based on exegetical criteria such as textual context (*siyâq-sibâq*), information about the verse's occasion of revelation (*asbâb al-nuzûl*), intra-textual consistency, and the indication of the wording (*dalâla*). However, these criteria often prove insufficient in explaining differences in narrations, particularly those attributed to the Prophet Muhammad, his companions (*sahaba*), and the successors (*tâbi'ûn*). This is because such narrations reveal that the same verse was interpreted in relation to different circumstances at different times, reflecting a richness of meaning that cannot be confined to a single preferred interpretation or a harmonized singular meaning. This article reconsiders such cases of interpretive disagreement by focusing on the *tabyîn* method, which centers on the Prophet's interpretive practice of expanding the semantic scope of verses according to new contextual realities. Through examples, it analyzes how the Prophet sometimes explained a verse in accordance with its immediate context and at other times reinterpreted it in light of later developments. Similarly, the companions and *tâbi'ûn* recontextualized Qur'anic verses based on their own historical and social realities. The *tabyîn* method thus shifts the emphasis from rigid preference or reconciliation to exploring the semantic potential of each narration within its contextual background. As such, these narrations should not be viewed as contradictions but as reflections of the Qur'an's interpretative richness. In conclusion, this study advocates a more inclusive and dynamic exegetical approach that reconsiders traditional preference principles and proposes *tabyîn* as a complementary methodology—especially valuable in understanding the nature of early narrative disagreements in Qur'anic interpretation.

Key Words: Tafsir, Tafsir Methodology, Principle, Transmission (Narration), Disagreement (Interpretive Dispute).

الخلاصة

في علم التفسير، غالباً ما يُعالج موضوع الخلاف بين الروايات إما من خلال اعتباره اختلاف تنوع وتوفيق بين الأقوال المختلفة، أو عبر ترجيح أحد الأقوال بناءً على قواعد محددة في التفسير. وتستند هذه المناهج التقليدية إلى عناصر مثل سياق الآية، ومعرفة أسباب النزول، واتساق المعنى، ودلالة اللفظ. غير أن هذه القواعد لا تملك دائماً القوة التفسيرية الكافية، لا سيما عند التعامل مع اختلافات الروايات المنقولة عن النبي ﷺ والصحابة والتابعين. ذلك أن هذه الروايات تعبر في كثير من الأحيان عن تنوع تفسيري نابع من ظروف وسياقات زمنية مختلفة، لا عن تناقض مباشر. تعيد هذه الدراسة النظر في هذه الأنواع من الخلافات التفسيرية من خلال منهج التبيين، الذي يركز على طريقة النبي ﷺ في توسيع دلالة الآيات لتشمل سياقات جديدة دون الخروج عن الإطار القرآني. ومن خلال أمثلة متعددة، توضح الدراسة كيف فسّر النبي ﷺ بعض الآيات بما يتناسب مع سياق نزولها، ثم فسرها في مواقف لاحقة بما يوافق المستجدات. وقد اتبع الصحابة والتابعون النهج نفسه عبر إعادة تفسير الآيات ضمن ظروفهم الاجتماعية والدينية الخاصة. ومن ثم، لا ينبغي النظر إلى هذه الروايات على أنها تعارضات، بل باعتبارها وجوهاً متعددة لمعاني قرآنية ثرية. وتخلص الدراسة إلى أن هذا المنهج يوفر مدخلاً تكاملياً لفهم الخلافات التفسيرية، ويدعو إلى تجاوز الإطار الحصري لقواعد الترجيح، لا بنقضها، بل باعتبار منهج التبيين مساراً مكتملاً لها في التعامل مع روايات السلف واختلافاتهم في تفسير القرآن الكريم.

الكلمات المفتاحية: التفسير، أصول التفسير، القاعدة، الرواية، الخلاف.

Giriş

Kur'an âyetlerini açıklamaya yönelik Hz. Peygamber (s.a.v.), sahâbe, tabiûn ve sonraki dönem selef ulemasından nakledilen tefsir rivayetleri, geçmişten günümüze kadar telif edilen tefsir müktesebâtının en önemli tefsir malzemesi olarak görülmektedir. Müfessirler âyetlerden murad edilen anlama ulaşmada özellikle bu rivayetlere başvurmak zorundadırlar. Ancak, bir âyet hakkında nakledilen tefsir rivayetleri her zaman aynı anlamı içermemekte, bazen birbirine yakın ama ifade farkları barındıran, bazen de ciddi anlam farklılıkları gösteren yorumlara konu olabilmektedir. Bu farklılıklar, İbn Teymiyye tarafından ilk kez “tenevvü” ve “tezâd” ihtilâfı şeklinde kavramsallaştırılmıştır. Tenevvü ihtilâfı, aynı âyetin birbirine zıt olmayan, farklı açılardan yorumlanması; tezâd ihtilâfı ise âyetin maksadının dışında bir mânâ ile tefsir edilmesi olarak tanımlanmıştır.¹ Müfessirler, âyetin anlam çerçevesine giren görüş farklılıklarını genellikle bir sorun olarak görmeyip, bazı durumlarda farklı yorumları olduğu gibi muhafaza ederken, bazı durumlarda ise tek bir anlama indirgeme yoluna gitmişlerdir.² Ancak, çelişkili yorumlar söz konusu olduğunda—ki bu çoğunlukla âyetin metin içi (siyak-sibak) veya metin dışı (sebeb-i nüzûl) bağlamından koparılan görüşlerde görülmektedir—bu durumda müfessirler tercihte bulunarak en isabetli anlamı tespit etmeye çalışmışlardır. Bununla birlikte, bir âyetin tefsirine dair ortaya konan farklı yorumların her seferinde telif edilmeye çalışılması veya tercihe gidilmesi, çoğu zaman bu görüşlerin tarihsel bağlamı ve söylenme maksatlarının göz ardı edilmesine yol açmaktadır. Bu durum, kimi zaman farklı yorumların anlamsız veya işlevsiz hale gelmesine sebebiyet vermektedir.

Tefsir ilmindeki bu ihtilaf olgusu, son dönemdeki müfessirleri birçok ilimde var olduğu gibi küllî kaideler oluşturma gerekliliğine yöneltmiştir. Bu sayede belirlenen kâideler ışığında Kur'an'ı anlama ve yorumlama hususunda ortaya bir yöntem konulmuş olacaktır. Bu konuda

¹ Ebu'l-Abbâs Takıyyuddîn Ahmed b. Teymiyye, *Mukaddime fî usûli 't-tefsîr* (Batanta: Dâru's-Sahâbeti't-Turâs, 1988), 67; İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l- fetâvâ* (Ribat: Mektebetu'l-Meârif), 13/381; İbn Teymiyye, *İktidâu's-sirâtu'l-mustakîm* (Riyad: Şirketu'l- Ubeykân, 1984), 1/128.

² Tefsirlerde ihtilaf sebeplerine dair ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed b. Abdurrahman b. Şayî', *Esbâbü ihtilâfi'l-müfessirîn* (Riyad: Mektebetu'l-Beykân, 1995); Suud b. Abdullah el-Füneysân, *İhtilâfu'l-müfessirîn esbâbuhû ve âsâruh* (Riyad: Merkezu'd- Dirâsât ve'l-İ'lâm, 1998); Ferruh Kahraman, *Tefsirde İhtilafların Mâhiyeti Çeşitleri ve Sebepleri* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010).

özellikle son asırda Arap coğrafyasında çeşitli telif eserler kaleme alınmıştır.³ Bu eserlerde hem Kur'an âyetlerini anlamlandırma hem de önceki yorumlardan istifade etme yöntemine dair kâideler belirlenmiş ve bu faaliyet genel olarak "kavâidü't-tefsir" olarak adlandırılmıştır. Ancak bazı eserlerde, genel tefsir kâidelerinden ayrı olarak, bir âyet üzerine ortaya konan farklı görüşler arasından tercihte bulunma usulüne ilişkin kaideler de belirlenmiş ve bu alan "kavâidü't-tercîh" olarak isimlendirilmiştir.⁴ Günümüzde ise bu kâidelere gerek tek başlık gerekse ayrı ayrı başlıklar altında tefsir usulüne dair telif edilen eserlerde yer verilmektedir.⁵

İlk bakışta birbiriyle telif edilemeyecek düzeydeki farklı görüşlerin, belirlenen kâideler doğrultusunda içlerinden birinin tercih edilmesi, diğer görüşleri işlevsiz veya anlamsız hale getirme riski taşımaktadır. Bu kâidelerin tefsir ihtilafları üzerinde uygulanması çeşitli akademik çalışmaların konusu olmaktadır.⁶ Bu çalışmalarda ilgili kâideler uyarınca belli başlı müfessirlerin eserlerinde tefsir rivayetlerinde nasıl tercihe gidildiği belirlenmeye çalışılmıştır. Bu yöntemin uygulama alanının gerek tefsir usulü eserleri gerekse akademik çalışmalar üzerinden devam ettirilmesi her ne kadar ihtilafların çözüme kavuşturulduğu izlenimi oluştursa da sorunu çözmede yetersiz kaldığı açıktır. Nitekim Şevket Kotan "Maûn Sûresi Özelinde Bir Kur'ân Hermenötiği Denemesi" ve "İnsan Sûresi Bağlamında Rivâyet İhtilafları: Hz. Peygamber'in Tebyin Sünneti Ekseninde Bir Çözüm Teklifi"⁷ adlı çalışmalarında asıl itibarıyla ihtilaf meselesinin bağlam, rivayet ihtilafları veya sebep-i nüzul ile ilgili bazı sorunlardan kaynaklanmadığını saptamıştır. Kotan'a göre, bu tür meseleleri bütünüyle çözümleyebilecek yöntem, Hz. Peygamber'in uyguladığı ve sahabe ile tâbiûnda da karşılık bulan "tebyin sünneti"dir. Buna göre, Hz. Peygamber daha önce nazil olmuş bir âyeti, farklı bir zaman ve bağlamda yeniden uygulayarak,

³ Halid Abdurrahman el-'Akk, *Usûlu't-tefsir ve kavaiduhu* (Dimeşk: Daru'n-Nefais, 1986); Muhammed Fâkir el-Meybedî, *Kavâidü't-tefsir Ledâ's-Şîa ve's-Sünne* (Merkezü't-Tahkîkât ve'd-Dirâsât el-İlmîyye, 2007); Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, *Kavâidü't-tedebbürî'l-emseli li-kitâbillâhi azze ve celle* (Şam: Dâru'l-Kalem, 2009); Ali b. Süleyman el-Ubeyd, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Kerîm usûluhu ve davabituhu* (Riyad: Mektebetu't-Tevbe, 2010); Halid b. Osman es-Sebt, *Kavâidü't-tefsir cem'an ve dirâseten* (Kahire: Dâru İbni Affân, 2013); Muhammed Süleyman, Muhammed Salih, *et-Te'lîfû'l-muâsıra fî kavâidi't-tefsir* (Riyad: Merkezü't-Tefsîrî'd-Dirâsâtî'l-Kur'aniyye, 2019); Halil el-Kebîsî, *İlmu't-tefsir usuluhu ve kavaiduhu* (Kahire: Mektebetu's-Sahâbe, ts.).

⁴ Hüseyin b. Ali b. Hüseyin el-Harbi, *Kavâidü't-tercîh inde'l-mufessirîn* (Riyad: Dâru'l-Kâsım, ts.); Recep Demir, "Tefsirde İhtilâf Olgusu ve Tercih İlkeleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51 (27 Aralık 2021), 1-35.

⁵ Musaid b. Süleyman b. Nâsir et-Tayyar, *Fusûl fî usûli't-tefsir* (Riyad: Dâru'n-Neşri'd-Düvelî, 1993); Mevlây Ömer b. Hemmâd, *İlmu usûli't-tefsîr muhâveletun fî'l-binâi* (Fes: Daru's-Selâm, ts.); Musaid b. Süleyman b. Nâsir et-Tayyar, *et-Tahrîr fî usûli't-tefsir* (Cidde: Merkezu'd-Dirâset ve'l-Ma'lumâtî'l-Kur'aniyye bi Ma'hed el-İmamu's-Şatibi, 2014).

⁶ Yahya Ahmed Süleymân Celâl, *Kavaidu't-tercîh ve'l-ihyâr fî'l-kirâât inde'l-imâm Mekki b. ebî Talib el-Kaysî* (Amman-Ürdün: Ürdün Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006); Salih Abdullah Muhammed Alî, *Kavaidu't-tercîh inde'l-Kurtubî ve's-Şevkânî fî Kitâbeyhimâ el-câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân ve Fethu'l-Kadîr: dirâse tatbikiyye mukârene* (Sudan: Camiatu'l-Kur'âni'l-Kerîm ve'l-Ulûmu'l-İslamiyye, Doktora Tezi, 2014); Abdulmecîd b. Mâtîr Şenîf, *Kavaidu't-tercîh inde'l-mufessirîn: Dirâse tatbikiyye alâ tefsîri't-tahrîr ve't-tenvîr li ibn Âşûr* (Sudan: Camiatu'l-Kur'âni'l-Kerîm ve'l-Ulûmu'l-İslamiyye, Doktora Tezi, 2015); Abdurrezzak Muhammed Hasan el-Vâdî'i, *Kavaidu't-tercîh fî tefsîr ibn Teymiye* (Sudan: Camiatu'l-Kur'âni'l-Kerîm ve'l-Ulûmu'l-İslamiyye, Doktora Tezi, 2016); Husâm Nasır Zeyd el-Ahmedî, *Kavaidu't-tercîh inde'l-İmâmî'l-Hâzin min hilâl kitâbihi Lübabu't-te'vîl fî meâni't-tenzîl* (Sudan: Camiatu'l-Kur'âni'l-Kerîm ve'l-Ulûmu'l-İslamiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2017).

⁷ Şevket Kotan, "Maûn Sûresi Özelinde Bir Kur'ân Hermenötiği Denemesi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/2 (2022), 803-822; Şevket Kotan, "İnsan Sûresi Bağlamında Rivâyet İhtilafları: Hz. Peygamber'in Tebyin Sünneti Ekseninde Bir Çözüm Teklifi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 23/1 (2023), 377-393.

tebyin yöntemini bir sünnet olarak miras bırakmıştır. Sahabe ve tabiûnda da âyet, sonraları farklı olaylarla irtibatlandırılıp şümülü genişleterek tevîl edilmektedir. Dolayısıyla ilk iki neslin âlimleri, Hz. Peygamber'in sünnetine dayanarak yeni hadiselerle karşılaştıklarında bunları tevîl yoluyla önce nâzil olan âyetlere bağlayarak âyetin bu hadise için nazil olduğunu söylemişlerdir. İşte bu durum âyetlerin sebab-i nüzûlleri ve delaletleri konusunda farklı rivâyetlerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiş ve dolayısıyla müfessirler nezdinde birer ihtilaf meselesi olarak görülüp çözüm yoluna gidilmiştir.

Tefsir akademisinde, gerek sahabe ve tabiûn müfessirlerinden gelen farklı tefsir rivayetlerini tahlil eden ve bu farklılıkları anlamlandırmaya çalışan çalışmalar⁸, gerekse rivayet kaynaklı tefsir ihtilaflarını ele alan âyet veya sure bazlı araştırmalar bulunmaktadır⁹. Bu tür çalışmalarda yaygın olarak izlenen yöntem, ilgili âyet hakkında aktarılan tefsir yorumlarını analiz etmek, belirli delilleri dikkate alarak bir tercihte bulunmak ya da ihtilaf algısını ortadan kaldırmak amacıyla farklı görüşleri tek bir çerçevede birleştirmektir. Genel olarak tefsir literatüründe de benimsenen yöntem bu doğrultuda şekillenmektedir. Bu çerçevede tefsirdeki ihtilaflara yönelik akademik camiada üç farklı bakış açısı dikkat çekmektedir. Birincisi, ihtilafları sonlandırmayı hedefleyen ve büyük oranda geleneksel yaklaşımı yansıtan tercih ve telif yöntemidir. Örneğin Halil Aldemir, esbâb-ı nüzûl rivayetleri arasındaki çelişkileri bu yöntemle çözmeyi teklif etmektedir.¹⁰ İkinci bakış açısı ise, Ferruh Kahraman tarafından temsil edilen ve gelenekteki "tenevvü ve tezâd" ayrımının kavramsal ve içeriksel olarak yetersiz olduğunu savunan yaklaşımdır. Kahraman, bunun yerine “yanlış yönelik şeklindeki yorumlar” ve “birbirinin alternatif olan doğru yorumlar” ayrımı yapılmasını teklif etmekte¹¹; ancak bu ayrımı yaparken nihayetinde gelenekteki tercih ve telif yöntemine yaslanmaktadır. Üçüncü yaklaşım ise Kotan'ın dikkat çektiği ve Hz. Peygamber'in sahabe ve tâbiûna sünnet olarak bıraktığı, onların da sürdürdüğü tebyin yöntemine dayanmaktadır. Ona göre bu yöntem esas alındığında, birçok tefsir ihtilafı aslında bağlam içinde değerlendirildiğinde ihtilaf olmaktan çıkmakta ve metnin doğal bir yorumu hâline gelmektedir.

⁸ Ali Karataş, “Tefsir İlminde Rivayet Algısı”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/1 (2018), 21-57; Enes Büyük, “Sahâbe Tefsirinde Hakikî İhtilâf Problemi ve Gerekçeleri”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* (Haziran 2019/1), 107-129; Mustafa Ergin, “Tefsir Rivayetlerine Yaklaşım Problemi”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/1 (Nisan 2022), 483-491.

⁹ Muhsin Demirci, *Kur'an Tefsirinde Farklı Yorumlar: (Tespitler-Değerlendirmeler)* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017); Halil Aldemir, “Kur'an'ın Farklı Yorumlanması – Nisa Suresi'nin 86. Ayeti Örneği-”, *İlahiyat Akademi Dergisi* 5 (2017), 77-91; İsmail Karagöz, “Nûr Sûresinin Üçüncü Âyeti Bağlamında Çok Anlamlı Kelimelerin Âyetin Anlamına ve İçerdiği Hükme Etkisi” *Diyanet İlmi Dergi* 58 (2022), 13-32; Ali Binol, “Kevser Suresi Bağlamında Yeni Anlam Arayışları” *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 36 (2023), 1126-1152; Mustafa Ergin, “Nüzûl Sebeplerinin Teaddüdü ve Müfessirlerin Nüzûl Sebebi Tercih Kriterleri Bağlamında Hz. Peygamber'in Gizli Kalmasını İstedığı Sırrın Mahiyeti Meselesi”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 8/1 (Nisan 2024), 224-238.

¹⁰ Halil Aldemir, “Esbab-ı Nüzul Rivayetleri Arasında Görülen Çelişkiler ve Geliştirilen Çözüm Yollarının Tahlili”, *Ekev Akademi Dergisi* 15/48 (2011), 141-159.

¹¹ Ferruh Kahraman, “Tefsirde Tenevvü ve Tezad İhtilafı Ayrımının Yetersizliği”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/24 (2013), 85-107.

Bu araştırma ise rivayet kaynaklı tefsir ihtilaflarını çözümlemek amacıyla özellikle Hz. Peygamber'in hadislerinin öncelenmesi ile nüzûl sebebi ve bağlam esasına dayalı tefsir kâidelerini önce tahlil edecek, ardından bu kâidelerin kapsamına giren örnekleri üç yaklaşım açısından değerlendirerek hangisinin daha işlevsel çözümler sunduğunu sorgulayacaktır. Araştırmanın temel amacı, Kotan'ın ortaya koyduğu tebyin merkezli yöntemin bağlam, rivayet farklılıkları ve esbâb-ı nüzûl gibi meselelerde ne ölçüde uygulanabilir olduğunu ortaya koymaktır. Nitekim Kotan, çalışmasında bu yöntemi esas alarak sınırlı sayıda ihtilaf örneği üzerinde işlevsel olduğunu göstermeye çalışmış ve bu metodun daha geniş bir çerçevede ele alınması gerektiğini savunmuştur. Eğer bu yöntemin esas alınması işlevsel bir çözüm sunabiliyorsa, her bir tefsir rivayetinin kendi bağlamı içinde ilgili âyete özgün bir anlam kazandırdığı görülecek ve böylece geleneksel tercih-telif yöntemlerine alternatif bir bakış açısı geliştirilmesi mümkün olacaktır.

1. Hz. Peygamber'in Hadislerinin Öncelenmesine Dair Tercih Kâideleri

Hz. Peygamber'in Kur'an'ı insanlığa ilk okuyan ve açıklayan kişi olması ve Allah tarafından tebyin göreviyle vazifelendirilmesi¹² doğal olarak onu Kur'an tefsirinin öncelikli müfessiri konumuna taşımaktadır. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in doğrudan âyetleri tefsir ettiği rivayetler müfessirler nezdinde öncelikli rivayet kaynağı olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle müfessirler rivayet kaynaklı tefsir ihtilaflarında bu hususu kâideleştirme yoluna giderek tercih sebebi saymışlardır.

Bu alanda oluşturulan kâideler ise "Hz. Peygamber tarafından âyetin tefsirine yönelik sahih olduğu tespit edilmiş olan bir tefsir rivayeti varsa başka bir görüş tercih edilmez"¹³, "herhangi bir âyete dair belirtilen farklı görüşler arasında hadis ile desteklenen görüş diğerlerine tercih edilir", "Kur'an'a, sünnete veya ümmetin icmâsına muhalif olan tefsir görüşü kabul edilmez" gibi farklı ifade tarzları ile dile getirilmiştir.¹⁴ Bu kâidelere göre, ilgili tefsir görüşünün doğrudan Hz. Peygamber tarafından söylenmiş olması veya görüşlerden birisinin Hz. Peygamber'in bu konudaki bir sözü ile desteklenmesi o görüşün tercih edilmesini gerektirmektedir. Ancak aynı âyet üzerine hem Hz. Peygamber'den hem de sahâbe ve tabiûn alimlerinden farklı görüşlerin nakledildiği tefsir örneklerinde ilgili kâideler uyarınca tercihte bulunmak, beraberrinde çeşitli soruları akla getirmektedir. Bunlar: Hz. Peygamber'in âyet üzerine tefsir görüşü varken sahâbe veya tabiûn ulemâsı neden farklı bir görüş beyan edebiliyor? veya tercih dışı kalan sahâbe ve tabiûn görüşlerinin işlevselliği nedir? Dolayısıyla bu bölümün alt başlıklarında ele alınacak olan âyet örnekleri bu hususun ilgili kâideler yerine ihtilaf dairesi dışında farklı bir zeminde çözümlenebileceğini göstermesi açısından önem taşımaktadır. Bu bağlamda ele alınacak ilk örnek, A'lâ sûresin 14-15. âyetlerinde geçen "تركى" lafzının mahiyetine ilişkin nakledilen farklı görüşlerdir.

¹² en-Nahl 16/44.

¹³ Tayyâr, *Fusûl fî usulî't-tefsir*, 88; Harbî, *Kavâidü't-tercîh inde'l-mufessirîn*, 191.

¹⁴ Harbî, *Kavâidü't-tercîh inde'l-mufessirîn*, 206-216.

1.1. Kurtuluşa Ulaşabilmenin Gerekçesi Olan Arınma Lafzının Mahiyeti

A'îlâ sûresinde Yüce Allah “*Arınan ve Rabbinin adını anıp, namaz kılan kimse mutlaka kurtuluşa erer.*”¹⁵ buyurmaktadır. Arınmak manası verilen “تزكى” lafzının mahiyetine dair sahâbe ve tâbiûn alimlerinde farklı görüşler nakledilmiştir. İbn Abbas’a (ö. 68/687-88) göre şirkten arınan, İkrime’ye (ö. 105/723) göre lâ ilahe illallah diyen, Atâ b. Ebû Rebâh’ın (ö. 114/732) bir açıklamasına göre iman eden, diğer açıklamasına göre istiğfar eden, Katâde’ye (ö. 117/735) göre ise salih amel işleyen kişi âyetle geçen arınma eylemini gerçekleştirmiştir.¹⁶ Bu görüşler Mekke’de nâzil olan A'îlâ suresinin o ortamda en büyük sorun teşkil eden iman meselesine verilen önemi yansıtmaları açısından uygun düşmektedir. Bu konuda nakledilen sahabe ve tabiûn görüşlerine kaynaklık edecek şekilde Hz. Peygamber’in, Câbir b. Abdullah’tan (ö. 78/697) rivayet edilen bir hadisinde ilgili âyetteki arınan kimseyi şu şekilde açıkladığı nakledilmiştir: “Allah’tan başka ilah olmadığına şehadet eden, Allah’a koşulan ortakları bir kenara iten ve benim de Allah Resûlü olduğumu kabul eden kimsedir”.¹⁷

Âyetteki arınma lafzı itikâdî anlamı yanında amelî açıdan da tevil edilmiştir. Katâde, Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) ve Rebî’ b. Huseym’e (ö. 65/685) göre burada arınma amelin temiz veya salih olmasıdır. Ayrıca daha özel anlamda Atâ, Ebu Said el-Hudri (ö. 74/693-94), İbn Ömer (ö. 74/693) ve İbn Sirin’e (ö. 110/729) göre buradaki arınma fitır sadakasını vermektir. Sonrasında emredilen namaz ise bayram namazıdır. Hatta bunu İbn Abbas daha genel anlamda bütün sadakaları vermek ve ebu’l-Ahvas (ö. 179/796) ise genel zekâtı vermek olarak tevil etmişlerdir.¹⁸ Bu görüşleri destekler mahiyette tefsir ve hadis eserlerinde Hz. Peygamber’in Bayram namazından önce fitır sadakasının verilmesini emredip ilgili âyetleri okuduğu rivayet edilmiştir.¹⁹

Genel olarak bütün görüşler bir araya getirildiğinde âyetteki “تزكى” lafzının hem itikâdî hem de amelî anlamda arınma şeklinde anlaşıldığı görülmektedir. Bu bağlamda, lafzın tenevvü ihtilafı kapsamında ele alınması mümkündür. Ancak müfessirler, Mekke’de nâzil olan bir sûrenin ilgili âyetlerinin bir yandan itikâdî arınma olarak, Mekke ortamına uygun bir şekilde tevil edilmesini, diğer yandan amelî anlamda, özellikle Medine döneminde yürürlüğe giren fitır sadakası ve bayram namazı bağlamında yorumlanmasını problemli görmektedirler. Nitekim ilk

¹⁵ el- A'îlâ 87/14-15.

¹⁶ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tefsîrû't-Taberî: Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdülmuhsin et-Türkî (Cîze: Dârü Hecr, 1422/2001) 24/373; Abdurrahman b. Muhammed İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-azîm*, ed. Es'ad Muhammed Tayyib (el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Suûdiyye: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419) 10/3417; Ebû İshâk Ahmed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*, ed. Salâh Bâosmân (Cidde: Dârü't-Tefsîr, 1436) 10/185.

¹⁷ Nureddin Ali b. Ebi Bekir b. Süleyman el-Heysemî, *Keşfu'l-estâr an zevâidu'l-Bezzâr* (Beyrut: Muessesetu'r-Risale, 1979) "Tefsir" 3/80 (No. 2284); Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*, 10/185; Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Vâhidî, *el-Vasît fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-mecîd*, ed. Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994), 4/471; Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr Suyuti, *ed-Dürrü'l-mensur fi't-tefsir bi'l-me'sur* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1983), 8/484.

¹⁸ Taberî, *Câmi*, 24/373-74 ; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-azîm*, 10/3417; Suyuti, *ed-Dürrü'l-mensur fi't-tefsir bi'l-me'sur*, 8/484-85.

¹⁹ Heysemî, *Keşfu'l-estâr an zevâidu'l-Bezzâr*, 8/313-314 (No. 3383); Ebu Bekir Muhammed b. İshak İbn Huzeyme, *Sahîh ibn Huzeyme* (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, ts.), 4/150 (No. 2420); Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*, 10/185; Suyuti, *ed-Dürrü'l-mensur fi't-tefsir bi'l-me'sur*, 8/485.

dönem müfessirlerinden Mukatil b. Süleyman âyetteki “تزكى” lafzına tercihinin belirtir biçimde sadece zekât manası vermiştir.²⁰ Sonraki dönem müfessirlerinden Taberî ise farklı yorumları nakletmekle yetinmiş, ancak herhangi bir değerlendirme yapmamıştır.²¹ Sa‘lebî (ö. 427/1035), bu âyetin Medine dönemini yansıtan rivayetlerinin tevilini belirlemekte zorlandığını ifade ederken, Vâhidî (ö. 468/1076) ve Kurtubî (ö. 671/1273), Allah Teâlâ’nın, gelecekte fitır sadakası vererek arınacak kimseleri önceden övmüş olabileceği yönünde bir açıklama getirmişlerdir.²² Râzî ise, “تزكى” lafzının yalnızca zekât anlamına alınmasının bazı sorunlara yol açacağını ifade etmiştir. İlk olarak, Kur’an’da genel olarak namazın, zekâtтан önce zikredildiğini vurgulamaktadır. Ancak burada, “تزكى” lafzına zekât verme anlamı verilmesi, bu kullanıma aykırı düşmektedir. İkinci olarak ise Sa‘lebî ve Vâhidî’nin görüşlerine yer vermektedir.²³

Elmalılı Hamdi Yazır (ö. 1942) ise âyetin Mekke’de hazırlık mahiyetinde inmiş olup hükmünün gecikmiş olabileceği görüşünü nakletmektedir. Ona göre ilgili lafız üzerinde itikâdî veya amelî bir arınma şeklinde tahsise gitmek yerine hem itikâdî hem de amelî temizlenme olarak kabul edilmesi gereklidir. Âyetin hükmünün ise kısmi olarak sonraya bırakılarak, Mekke’de mümkün olduğu kadar uygulanmış bulunduğu gibi, Medine’de de mali zekât, fitre ve bayram namazı şeklinde bu hükme dahil olarak uygulandığını belirterek bir çözüme gitmeye çalışmıştır.²⁴

Görüldüğü gibi, müfessirlere göre âyet hakkında oluşan ihtilafın çözümü âyetin önceden nâzil olup bazı hükümlerinin Mekke’de geri kalanının ise sonraya bırakılarak Medine’de uygulandığı şeklindedir. Ancak gerek bu çözüm gerekse de Hz. Peygamber’in hadislerinin öncelenmesine dair oluşturulan kâideler, kesin bir şekilde ihtilaf olarak görülen bu hususu çözüme kavuşturamamaktadır. Nitekim Hz. Peygamber’den âyetin iki farklı tefsirine dair rivayetler nakledilmiştir. Her ne kadar bu rivayetlerin senedindeki bir râvi zayıf kabul edilse de özellikle arınmanın fitır sadakası şeklinde anlaşıldığını gösteren sahâbe ve tabiûn alimlerinden çok fazla rivayet nakledilmiştir. Bu rivayetlerin ve hadislerin birçok tefsirde yer bulması hadislerin müfessirler açısından değerlendirildiğini göstermektedir.²⁵

Ne var ki ilgili âyet hakkında ihtilaf olarak görülen husus aslında farklı bir zeminde ele alındığında âyete dair herhangi bir ihtilafın olmadığı görülecektir. Nitekim Hz. Peygamber’den nakledilen ilk görüşe göre âyetteki “تزكى” lafzı Mekke döneminin en önemli gündemini

²⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beyrût: Müessesetu’t-Târîhi’l-‘Arabî, 2002), 4/670.

²¹ Taberî, *Câmi*, 24/373-74.

²² Vâhidî, *el-Vasît*, 4/471; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi ‘li-ahkâmî’l-Kur’ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrâhîm Etfeyyîş (Kâhire: Dârü’l-Küttübî’l-Mısriyye, 1384/1964), 20/22.

²³ Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu’l-gayb: et-Tefsîru’l-kebîr* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1999), 31/135.

²⁴ Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili: Yeni Mealli Türkçe Tefsir* (İstanbul: Eser Neşriyat, ts.), 8/5765-66.

²⁵ Heysemî hadisin senedindeki Kesîr ibnû Abdullah’ın zayıf olduğunu ancak Tirmizî’nin hadisi hasen kabul ettiğini belirtmektedir. Bk. Nureddin Ali b. Ebi Bekir b. Süleyman el-Heysemî, *Mecmâu’z-zevâid ve menbâu’l-fevâid* (Kahire: Mektebetü’l-Kudsî, 1994), 7/136. Suyutî İbn Merdûye’den nakille Ebu Said el-Hudrî’den: Hz. Peygamber’in Ramazan bayramı gününde A’lâ suresinin ilgili âyetlerini okuyup bayram namazı için namazgaha gitmeden toplanan fitır sadakalarını dağıttığını nakletmektedir. Ayrıca İbn Merdûye ve Beyhakî’de İbn Ömer’den bu âyetlerin fitır sadakasının bayram namazından önce verilmesi hakkında nazil olduğunu nakletmektedir. bk. Suyutî, *ed-Dürri’l-mensur fi’t-tefsir bi’l-me’sur*, 8/485.

belirleyen itikâdî yozlaşmadan arınma manasında bağlamına uygun olarak tefsir edilmiştir. Ancak Medine dönemine gelindiğinde artık bir cemaat şeklinde yaşayarak hareket eden Müslümanların aralarındaki yardımlaşma bilincini artırabilmeleri için Allah tarafından kendilerine emredilen sadaka ve zekât gibi mali görevlerin kurumsallaştığı görülmektedir. Bundan dolayı artık arınma kavramının manevi olmanın yanında maddi açıdan da anlaşılması gerekmektedir. Dolayısıyla Hz. Peygamber Mekke’de nâzil olan kurtuluşa ermenin şartı olarak gösterilen arınmanın anlam alanını Medine vasatında genişleterek içerisine fitır sadakası gibi maddi ve ameli arınmaları da ekleyerek tevil etmiştir. Buna göre âyetin anlam alanı Müslümanlar için Mekke dönemiyle sınırlı kalmamış olup güncelliğini korumuştur.

Hz. Peygamber’in âyetlerin anlam alanlarını ve bağlamlarını genişleten bu tevil yöntemi tebyin yöntemi diyebiliriz. İlgili âyetin yorumlarında görüldüğü üzere, sahâbe ve tâbiûn alimleri de âyeti aynı minvalde Medine döneminin şartlarına göre giderek genişleterek tevil etmişlerdir. Bu durumu bir sorun olarak değerlendirip, âyetin nüzul anında hem Mekke hem de Medine dönemine yönelik iki farklı hüküm içerdiğini savunmak yerine, bu farklılığı Hz. Peygamber’in âyetlerin anlam alanlarını ve bağlamlarını genişleten tevil yöntemi ile açıklamak, onun değişen şartlar karşısında aynı âyetin anlam alanını nasıl güncellediğini göstermesi bakımından daha tutarlı bir çözüm olacaktır.

Bu bağlamda ele alınabilecek bir diğer örnek, Burûc Sûresi’nin ilk ayetlerinde geçen "شَاهِدٍ" ve "مَشْهُودٍ" lafızlarının mahiyetine dair seleften nakledilen çeşitli yorumlardır.

1.2. Şahitlik Eden ve Şahitlik Edilenin Mahiyeti

Burûc sûresinin ilk âyetlerinde Yüce Allah, kudretinin yüceliğini ve kıyamet gününün gerçekleşip yeryüzünde işlenen bütün fiillerden hesap sorulacağını vurgulamak üzere “*burçlarla dolu olan göğe, va’dedilmiş güne, şahitlik edene ve şahitlik edilene andolsun ki, kahroldu o Ashâb-ı Uhdûd*”²⁶ buyurmaktadır. Sûre, Mekke döneminde dinlerinden dönmeleri için Mekke’li müşriklerin Müslümanlara uyguladıkları şiddet ve baskının arttığı bir dönemde inmiştir.²⁷ Kafirlerin eziyetlerine karşı müminlerin imanda sebat etmeleri için ve müminlere eziyet edenlerin sonunda "Ashâb-ı Uhdûd" gibi lanetlenip kahredilecekleri bildirilmektedir. Dolayısıyla Yüce Allah vadedilmiş gün olan kıyamet gününde hazır bulunacak olan insanın şahitlik edilecek olaylara şahit olacağına dikkat çekmek için yemin üslûbuyla sûreye başlamaktadır.²⁸

Sûrenin üçüncü âyetinde geçen “şâhid” ve “meşhûd” lafızlarıyla neyin kastedildiği konusunda müfessirler tarafından çeşitli selef görüşleri rivayet edilmiştir. İbnu’l-Cevzî (ö. 597/1201) tefsirinde selef alimlerinden bu konuda 24 farklı görüş aktarmaktadır.²⁹ Taberî (ö. 310/923) ise her iki lafzın anlam alanının tüm görüşleri kapsayabileceğini belirtmiştir. Nitekim âyetle Yüce Allah üzerine yemin etmiş olduğu hususların hangi varlıkları ifade ettiğini

²⁶ el-Burûc 85/1-3.

²⁷ Muhammed et-Tahir b. Muhammed İbn Aşur, *et-Tahrir ve't-tenvir* (Tunus: ed-Daru't-Tunusiyye, 1984), 30/236.

²⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili: Yeni Mealli Türkçe Tefsir*, 8/5689.

²⁹ Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*, ed. Abdürrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1422). 4/424-25.

belirtmemiştir; dolayısıyla âlimler tarafından aktarılan tüm yorumlar bu kavramların kapsamına girebilir.³⁰ Ancak genel olarak müfessirler seleften gelen görüşlerin sayısının fazla olması sebebiyle içlerinden birini tercih etme yoluna gitmemişler aksine görüşleri açıklama ile yetinmişlerdir. Sürenin iç ve dış bağlamı gözetilerek ilgili ifadeler dört farklı açıdan açıklanmıştır. Birincisinde şahit olan Allah, şahit olunan ise kıyamet günü veya insanoğludur. İkincisinde ise şahit olan insan, şahit olunan kıyamet ahvali veya Yüce Allah'tır. Üçüncü olarak şahit olan kıyamet günü, şahit olunan orada toplanacak olan bütün mahlukattır. Sonuncusu ise şahit olan peygamberler, şahit olunan da ümmetleridir.

Sürenin iç ve dış bağlamlarından farklı olarak yapılan görüşlerin başında ise şahit olanın cuma günü, şahit olunanın ise Arafé günü olduğuna dair rivayettir. Nitekim Ebu Hureyre'den (ö. 58/678) Hz. Peygamber'in şu sözü nakledilmiştir: “Meşhûd, arafe günü, şahid ise cuma günüdür. Güneş, cuma gününden daha faziletli bir gün için ne doğmuştur ne batmıştır. O gün bir saat var ki, mü'min bir kul, tam o saatte Allah'tan bir hayır istese, Allah mutlaka onun duasına icabet eder, yine tam o saatte bir şerden kul Allah'a sığınsa, mutlaka onu, o şerden korur.”³¹

Cuma ve Kurban Bayramı öncesi olan Arefe günü gerek Allah katında gerekse Müslümanlar nezdinde önemli günlerdendir. Her iki günde de Müslümanlar Allah'ın rızası için bir araya gelmektedirler. Hz. Peygamber ilgili âyette geçen şahit olan ifadesini Medine şartlarında cuma günü olarak tevîl etmiş ve mecazen, Cuma gününün hakkıyla eda edilmesi durumunda, bu günün Allah katında Müslümanlara şahitlik edeceğini bildirmiştir. Arefe gününün şahit olunmasını ise Râzî (ö. 606/1210) Hac sûresinin şu âyeti ile açıklamaktadır: “*İnsanlar arasında hacı ilân et ki, gerek yaya olarak, gerekse nice uzak yoldan gelen yorgun argın develer üzerinde, kendilerine ait bir takım yararları yakînen görmeleri için sana gelsinler.*”³² Dolayısıyla Hz. Peygamber bu sözyle Mekke döneminde nazil olan ilgili âyetteki ifadelerin anlam alanlarını Medine döneminde Müslümanların hayatlarındaki en önem verdikleri günlerle irtibatlandırarak âyetin anlam alanını genişletmiş ve Müslüman zihnindeki etkisini sürekli hale getirmiştir.

Cuma gününün şahit olma durumu Hz. Peygamber'in diğer bir hadisinde ise “Cuma günü bana çokça salat-u selâm getirin. Çünkü bugün, meleklerin kendisini müşahade ettiği, hazır bulunduğu meşhûd bir gündür.”³³ şahit olunan bir gün olarak ifade edilerek aynı şekilde önemi vurgulanmıştır. Burada ne iki hadis arasında ne de âyetin tefsirine dair nakledilen selef görüşleri arasında bir ihtilaf vardır. Hz. Peygamber'in Mekke'de nazil olan bir âyetin anlam alanını Medine vasatında genişleterek Müslümanların hayatlarında güncelliğini koruyan tebyin yönteminin diğer bir örneğini sergilediği görülmektedir. Nitekim sahâbe ve tabiûn da ilgili âyeti farklı olaylarla irtibatlandırıp şümulünü genişleterek tevîl etmiştir.

³⁰ Taberî, *Câmi'*, 24/270.

³¹ Ebu İsa Muhammed b. İsa Serve Tirmizi, *Süneni't-Tirmizi*, thk. Ahmed Muhammed Şakir- Muhammed Fuad Abdilbâki (Kahire: y.y., 1975), 5/529-30 (No. 3631-32).

³² el-Hac 22/27-28; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 31/107.

³³ Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuat b. Abdilbaki (Kahire: Daru İhyai'l-Kütubu'l-Arabiyye, ts.), 2/556 (No. 1637); Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîrû Yahyâ b. Sellâm*, ed. Hind Şilebî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1425), 2/737; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*, 6/2084.

Yukarıdaki görüşlerden farklı olarak şahit olunan İbn Ömer tarafından Kurban Bayramı olarak tevîl edilmiştir. İkrime tarafından şahit; koruyucu meleklerdir, şahitlik edilen de insandır. Abdullah b. Ebi Necîh' e (ö. 123/740) göre şahit âyetle “*Aralarında bulunduğum müddetçe onlar hakkında şahiddim*”³⁴ cümlesini söyleyen Hz. İsa'dır.³⁵

Taberî'de görüldüğü üzere, müfessirler “şâhid” ve “meşhûd” lafızlarını tüm selef görüşlerini kapsayacak şekilde geniş bir çerçevede ele almakta ve bunlar arasında herhangi bir tercih yapmadan, hepsinin bu kelimelerin anlam alanına dâhil olabileceğini belirtmektedirler. Dolayısıyla, buradaki farklılık tenevvü ihtilafı kapsamında değerlendirilmiş ve tüm görüşlerin geçerli olabileceği kabul edilmiştir. Buna karşın, Hz. Peygamber'in tebyin yöntemi üzerinden bir okuma yapmak ilgili lafızların anlamının tarihsel bağlamda nasıl genişlediğini ve Medine döneminde nasıl somutlaştırıldığını daha net ortaya koymaktadır. Buna göre, Hz. Peygamber, cuma gününü “şâhid”, Arefe gününü ise “meşhûd” olarak yorumlayarak, bu kavramları Müslümanların hayatında önemli yere sahip olan ibadetlerle ilişkilendirmiştir. Böylece, âyetlerin anlamı zaman içinde durağan bir şekilde kalmamış, aksine toplumsal ve dinî gelişmelere bağlı olarak Müslümanların zihninde güncelliğini koruyacak şekilde genişlemiştir.

Burada görüş farklılıklarını ilgili kâideler üzerinden tercihe giderek çözümlemek veya genel olarak müfessirlerin de benimsediği şekilde tüm görüşleri kabul edilebilir görmek, bu farklılıkları makul bir şekilde açıklığa kavuşturmamaktadır. Bu tür bir yaklaşım, anlamın nasıl geliştiğini ve Müslümanların ibadet pratikleriyle nasıl ilişkilendirildiğini göz ardı etmektedir. Böylece, âyetlerin zaman içindeki etkisini ve canlılığını koruyan dinamik bir tefsir metodolojisi yerine, yorumları durağan ve kesin sınırlarla çevreleyen, ihtilafın mahiyetini tam olarak çözüme ulaştırmayan bir yöntem ortaya çıkmaktadır.

2. Nüzul Tarihi ve Sebebi ile İlgili Tercih Kaideleri

Âyet veya sûrenin indiriliş tarihini ve indirilmesine sebep olan olayları bilmek müfessirler tarafından mananın tayininde önemli bir gösterge olarak kabul edilmektedir. Nüzul tarihi ile âyet veya sûrenin daha çok Mekke veya Medine döneminde inmesi kastedilirken, nüzul sebebiyle tam olarak hangi olay üzerine indiği belirlenmek istenmektedir. Bu doğrultuda rivayetlerdeki nüzul sebebi ifadeleri müfessirler tarafında dikkatlice incelenmiştir. Nitekim eğer sahâbe, “bu âyetin iniş sebebi şudur”, şeklinde bir ifade kullanmışsa, bu rivayet merfû hükmünde kabul edilip sarîh sebep-i nüzul kategorisinde değerlendirilmektedir.³⁶ Ancak eğer sahâbe, “bu âyet şu konu/kişi hakkında inmiştir”, şeklinde bir ifade kullanıyorsa burada sahâbenin rivayetteki konu veya kişiyi âyetin hükmü altında değerlendirdiği varsayılarak sarîh bir nüzul ifadesi olarak görülmemektedir.³⁷

Bir âyetin tefsirine dair seleften farklı görüşler nakledildiğinde, eğer içlerinde âyetin nüzul tarihine veya sarîh ifadeyle nakledilen sebebine dair bir görüş varsa bunun tercih edilmesi gerektiği kâidelerle belirlenmiştir. Bu kâidelerden birincisi, “eğer sarîh bir ifadeyle nakledilen

³⁴ el-Maide 5/120.

³⁵ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'an*, 5/215.

³⁶ Sebt, *Kavâidü't-tefsir cem'an ve dirâseten*, 1/54.

³⁷ Celaleddin Abdurrahman es-Suyuti, *el-İtkan fî ulûmi'l-Kur'an* (Kahire: Dârü't-Türas, 1985), 1/101.

sebeb-i nüzul rivayeti sened açısından da sahih ise bu doğrultuda gelen tefsir görüşü tercih edilir”, şeklindedir. İkincisi ise “eğer âyetin veya sûrenin nüzul tarihi açık ise ona uygun olan tefsir görüşü tercih edilir” kâidesidir.³⁸ Rivayet kaynaklı tefsir ihtilaflarını çözümlemede Hz. Peygamber’in hadislerinin öncelenmesine dair oluşturulan kâidelerde görülen problem aynı şekilde nüzul ile ilgili oluşturulan kâidelerde de ortaya çıkmaktadır. Aşağıda gelecek olan örnekler bu konunun kâidelerle tercihte bulunma yerine daha farklı bir zeminde ele alınması gerektiğini göstermesi açısından önemlidir. Bu bağlamda incelenecek ilk örnek, Kevser Suresi 2. âyetinde geçen "الصلاة" ve "النحر" ifadelerine ilişkin hem Mekke hem de Medine dönemine dair nakledilen çeşitli selef rivayetleridir.

2.1. Allah için Edâ Edilmesi Emredilen Namaz ve Kurban İbadetlerinin Mahiyeti

Nüzul sebebi rivayetlerine göre Mekke’de Hz. Peygamber’in oğlu Kâsım’ın vefatı üzerine As b. Vâil’in Hz. Peygamber hakkında “ona kin besliyorum soyu da kesildi” manasında “ebter” ifadesini kullanması üzerine Kevser sûresi nâzil olmuştur.³⁹ Yüce Allah peygamberinin şanını yüceltmek için, “Biz sana Kevseri verdik” ifadesiyle sûreye başlamaktadır. Kevser lafzıyla neyin kastedildiğine dair müfessirlerden birçok görüş gelmiş olsa da genel olarak Hz. Peygamber’e hem bu dünyada hem de ahirette verilecek çokça hayır şeklinde genel bir anlam verilmiştir. Bu nimetin şükrünü eda etmek için de sonraki âyette geçtiği gibi yüce Allah, Hz. Peygamber’den kendisi için namaz kılmasını ve kurban kesmesini istemektedir. Müfessirler, bu âyette emredilen namazla hangi namazın kastedildiği ve ikinci emir olan “وَأَنْحَرْ” lafzının anlamı konusunda, selef âlimlerinden farklı görüşler nakletmişlerdir. Bu rivayetlerdeki farklılık ve çeşitlilik, sûrenin Mekke’de mi yoksa Medine’de mi indirildiği hususunda da ihtilafa yol açmıştır.

Namaz kılma emriyle ilgili olarak; İbn Abbas ve Dahhâk, farz namazın; İkrime, şükür niyetiyle kılınan namazın; Rebi’, kuşluk namazının; Katâde ve Atâ, bayram namazının; Mücâhid ise Müzdelife’de kılınan sabah namazının kastedildiği görüşünü bildirmişlerdir. “وَأَنْحَرْ” ifadesinin te’viliyle ilgili olarak Ali b. Ebî Talha, İbn Abbas, Atâ ve Mücâhid, bu emrin Kurban Bayramı’nda kurban kesmeyi ifade ettiğini belirtmişlerdir. Hz. Ali bu ifadeyi namazda sağ elini göğüs hizasında sol elinin üzerine koymak, Ebu Câfer el-Bâkır (ö. 114/733) tekbir alırken elleri göğüs hizasına kaldırmak, Ferrâ göğsünü kibleye çevirmek, Atâ göğsü görünecek şekilde iki secde arasında oturmak, Dahhâk ise dua ederken elleri göğüs hizasına kaldırmak şeklinde yorumlamışlardır.⁴⁰ “وَأَنْحَرْ” lafzının göğüs anlamına gelmesi ve devenin göğüs kısmından boğazlanması nedeniyle, devenin kesileceği yere “nahr” denmiştir. Bu durum, âyette geçen “وَأَنْحَرْ” emrinin hem kurban kesme hem de namazda insanın göğüs kısmına yönelik yapacağı ritüeller olmak üzere iki farklı şekilde yorumlanmasına neden olmuştur.⁴¹

³⁸ Harbi, *Kavâidü't-tercîh inde'l-mufessirîn*, 1/215, 231; es-Sebt, *Kavâidü't-tefsir cem'an ve dirâseten*, 1/82.

³⁹ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali el-Beyhaki, *Delâilu'n-nübuvve* (Daru'l-Kütubu'l-İlmiyye, ts.), 2/70. Taberî, *Câmi*, 24/698; Suyutî, *ed-Dürri'l-mensur fi't-tefsir bi'l-me'sur*, 8/649.

⁴⁰ Taberî, *Câmi*, 24/692-94; İbnü'l-Cevzî, *Zâdû'l-mesîr fi'ilmî't-tefsir*, 4/498; İrfan Kaya, "Kur'an'ın Kelime Seçimindeki Titizliği", *Kur'an-ı Kerim'in Maddi Varlığı*, haz. Mustafa Baş (İstanbul: Kitabî Yayınları, 2024), 112-114.

⁴¹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/318.

Hiz. Ali'den nakledilen bir rivayete göre, Kevser sûresinin âyetleri nâzil olduğunda Hiz. Peygamber Cebrail'e (a.s) nahr kelimesinden neyin kastedildiğini sormuş, Cebrail ise şu şekilde cevap vermiştir: "Buradaki nahr'dan kasıt, kurban kesmek değildir. Burada Yüce Allah namaza durduğın zaman tekbir getirirken, rükûya giderken ve rükûdan kalktıktan sonra ellerini kaldırmanı emrediyor. Bizim ve yedi kat semâdaki meleklerin de namazı bu şekildedir. Her şeyin bir süsü vardır. Namazın süsü de her tekbirde elleri kaldırmaktır."⁴² Her ne kadar bu rivayet sened açısından zayıf görülse de Hiz. Ali ve birçok selef aliminden "وَأَنْزَرَ" lafzının namazda insanın göğüs kısmına yönelik yapacağı ritüeller şeklinde tevil edildiği çeşitli görüşler nakledilmiştir.

İlgili âyette hem namaz kılma hem de Kurban Bayramı'nda kurban kesme emrinin yer alması, bazı müfessirlerin sûrenin Medenî olduğunu düşünmesine neden olmuştur. Ancak nüzul sebebiyle ilgili rivayetlerin Mekke dönemindeki olaylara işaret etmesi, diğer bazı müfessirleri sûrenin Mekkî olduğu görüşüne yöneltmiş ve böylece sûrenin Mekkî mi yoksa Medenî mi olduğu konusunda bir ihtilaf ortaya çıkmıştır.⁴³ Bu hususta nüzul tarihiyle ilgili kâideleri esas almak, Mekke dönemine uygun olan görüşlerin tercih edilmesine yol açacak ve sahâbe ile tâbiûndan gelen birçok rivayetin göz ardı edilerek "وَأَنْزَرَ" ifadesinin yalnızca namazla ilişkilendirilerek tefsir edilmesine sebep olacaktır. Buna karşılık, farklı görüşler birleştirilerek âyetten murâd edilenin Hiz. Peygamber'in Allah'a şükür bağlamında hem namaz hem de kurban ibadetlerini yerine getirmesi olduğu şeklinde telif edildiği görülmektedir. Nitekim Taberî'ye göre bu emrin namazın veya nahrın belirli bir kısmıyla sınırlandırılmasının bir anlamı yoktur. Aksine, burada genel olarak tüm ibadetlerin Allah'a tahsis edilmesi ve nimetlere şükür amacıyla ifa edilmesi teşvik edilmektedir.⁴⁴ İbn Kesîr, her ne kadar Taberî'nin farklı rivayetleri telif eden görüşüne katıldığını belirtse de "وَأَنْزَرَ" lafzının namazda elleri göğüs hizasında kaldırmaya işaret ettiği yönündeki yorumları garip olarak nitelendirmiştir.⁴⁵

Taberî'nin "وَأَنْزَرَ" ifadesine dair farklı görüşleri genel bir çerçevede telif etme çabası ve müfessirlerin çoğunun bu ifadeyi kurban ibadetiyle ilişkilendirmesi, sûrenin Mekkî mi yoksa Medenî mi olduğu konusundaki ihtilafı ortadan kaldırmaya yetmemiştir. Elmalılı'nın Burûc sûresinde fitır sadakası hakkında yaptığı yorumda olduğu gibi, sûrenin Mekke'de nazil olup hükmünün daha sonraki bir dönemde uygulamaya konulduğu da ileri sürülebilir.⁴⁶ Ancak bu çözüm ve âyetin her iki dönemde de inmiş olabileceği yönündeki görüşler, söz konusu ihtilafı tam olarak çözümleyememektedir.

⁴² Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah el Hâkim, *el-Müstedrek 'ala's-Sahihayn*, thk. Mustafa Abdilkadir 'Ata (Beyrut: Daru'l-kütubu'l-ilmiyye, ts.), 2/586 (No. 3981); İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*, 8/503; es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*, 10/311. İbn Hacer hadisin rivayetini zayıf bulmuştur. bk.İbn Hacer el-Askalani, *et-Telhisu'l-habir* (Daru'l-Kütubu'l-İlmiyye, 1989), 1/651. Ancak Hiz. Ali'den nakledilen namazda sağ elini göğüs hizasında koymak rivayeti sahih görülmüştür. Bk. Hakim, *el-Müstedrek 'ala's-Sahihayn*, 2/537; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali Beyhaki, *es-Sünenü'l-kübra*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki (Kahire: Merkezu Hecl li'l-Buhus ve'd-Dirasati'l-Arabiyye ve'l-İslamiyye, 2011), 2/47 (No. 2338).

⁴³ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/318-20; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9/509.

⁴⁴ Taberî, *Câmi*, 24/696.

⁴⁵ Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*, ed. Sâmî b. Muhammed es-Selâme (el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Suûdiyye: Dârü Taybe, 1420), 14/482.

⁴⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9/509.

Âyetin hem Mekke hem de Medine dönemini yansıtacak şekilde sahâbe ve tabiûn tarafından tefsir edilmesi, aslında önceki örneklerde görüldüğü gibi, sahâbe ve tabiûn alimlerinin Hz. Peygamber'in birçok âyetin tefsirinde yaptığı üzere Mekke döneminde nazil olan âyetin bağlamını Medine dönemi şartlarında tekrar yorumlayarak anlam alanını genişletmesiyle açıklanabilir. Nitekim sûrenin bir bütün olarak Said b. Cübeyr tarafından Hudeybiye'de nâzil olduğu şeklinde aktarılan rivayet⁴⁷ Hudeybiye şartlarıyla irtibatlandırılması açısından dikkate değerdir. Her ne kadar bazı alimler sûrenin iki defa indirildiği görüşünü ileri sürmüş olsa da İbn Cübeyr'in burada sûrenin Hudeybiye şartlarında da sahabeye hitap ettiğini kastetmiş olması daha muhtemeldir. Zira sahâbenin Hudeybiye'de umre yapamadan geri dönmek zorunda kalması onları derin bir üzüntüye sevk etmiştir. Ancak Kevser sûresi bağlamında bu durum ele alındığında sahâbenin üzülmemesi gerektiği, çünkü Hz. Peygamber nezdinde Müslümanlara her iki alemde de nice hayırların verileceği müjdelenmektedir. Bu sebeple, Allah'a şükür niyetiyle namaz kılıp kurban kesmeleri emredilmiştir. Böylece, sûrenin bağlamı Hz. Peygamber hayattayken dahi sadece Mekke'de yaşanan olaylarla sınırlı kalmamış, daha geniş bir anlam alanı kazanmıştır.

Sonuç olarak âyetteki “وَأَنْحَرْ” lafzının kurban kesme anlamını da kapsayan kullanımı, selef alimleri tarafından âyetin yorumunu yalnızca Mekke dönemiyle sınırlandırmamıştır. Aksine ilgili lafız, Medine döneminde kılınmaya başlanan bayram namazı ve kurban kesme ibadetiyle ilişkilendirilerek hem bayram namazı hem de farz namazlarını da kapsayacak şekilde genişletilmiş ve böylece sûrenin Müslümanın hayatındaki güncelliği sürdürülmüştür.

2.2. Mekkî Surelerdeki Âyetlerin Medine'deki Olaylarla İrtibatlandırılması

Mekke'de nâzil olduğu hususunda ittifak edilen bazı sûrelerin belirli âyetleri, sahâbe ve tabiûn alimleri tarafından Medine'deki olaylarla bağlantılı olarak indirildiği şeklinde rivayet edilmiştir. Bu rivayetler, nüzul sebebiyle ilgili oluşturulan kâidelere göre değerlendirildiğinde izahı zor bazı sorunlar ortaya çıkmaktadır: Birincisi; eğer bu rivayetler sened ve ifadelerindeki sarıhlik açısından sahih kabul edilirse, âyetlerin Mekkî mi yoksa Medenî mi olduğu konusunda bir karışıklık meydana gelmektedir. İkincisi, sûrelerin Mekkî olduğu göz önüne alındığında bu rivayetler nüzûl bağlamında geçersiz sayılmakta ve devre dışı bırakılmaktadır. Bu nedenle, aşağıda verilecek örneklerde görüleceği üzere konunun yalnızca kâidelere dayanarak bir tercihte bulunma yöntemiyle ele alınması, birçok sorunu beraberinde getirmektedir. Buna alternatif olarak, meseleyi Hz. Peygamber'in tebyin sünnetini esas alan yöntem çerçevesinde değerlendirmek, yani sahâbe ve tabiûnun bu âyetleri Medine'deki olaylarla ilişkilendirerek bağlamını genişletmesi olarak yorumlamak konuyu daha anlaşılır ve tutarlı kılacaktır.

Ebû Saîd el-Hudrî *"Şüphesiz biz, ölüleri mutlaka diriltiriz. Onların yaptıklarını ve bıraktıkları eserlerini yazarız. Biz, her şeyi apaçık bir kitapta (Levh-ı Mahfuz'da) bir bir kaydetmişizdir,"*⁴⁸ âyetinin, Medine'nin ücra yerinde yaşayan Selemeoğulları'nın Mescid'in yakınına

⁴⁷ İbn Cerîr ve İbn Merdûye, Saîd b. Cübeyr'den şu şekilde nakletmektedir: "Hudeybiye'de nazil olan bir âyettir. Hudeybiye'de Cebrail, Hz. Peygamber'e (sallallahü aleyhi ve sellem) geldi ve: "Kurbanımı kesip (nahredip) geri dön" dedi. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.) Kurban hutbesini verdi. Sonra iki rekat namaz kılıp develerin yanına gitti ve onları kurban etti. *"Öyleyse Rabbine namaz kıl ve nahret"* âyetinde ifade edilen budur. Taberî, *Câmi'*, 24/695; Suyuti, *ed-Dürri'l-mensur fi't-tefsir bi'l-me'sur*, 8/651.

⁴⁸ Yâsin 36/12.

taşınmak istemelerinin akabinde nâzil olduğunu ve Hz. Peygamber'in de onları çağırıp "sizin (Mescide gelmek için) attığınız adımlar yazılıyor" buyurarak ilgili âyeti okuduğunu bildirmektedir.⁴⁹ Hz. Peygamber, ilgili rivayette Mekke'de nâzil olan bir âyeti Medine döneminde ortaya çıkan bir meselede tekrar gündemine alarak âyetin Müslümanların gündelik hayatında nasıl bir karşılık bulduğunu göstermektedir. Sahâbi ise Hz. Peygamber'in bu uygulamasını âyetin inmesi şeklinde ifade etmiştir. Aslında bu ifade şekli âyetin o anda tekrar indiğini anlamında değil, nakledilen olayın âyetin anlam alanına girdiğini göstermektedir.

Aynı kullanım "*Ey huzura eren nefis*" âyetinin tefsirinde de sahâbe tarafından ifade edilmektedir. İbn Abbas ilgili âyetin Hz. Peygamber zamanında Müslümanların su içme ihtiyacını karşılamak için kuyu satın alıp Müslümanlar için vakfeden Hz. Osman hakkında nâzil olduğunu söylemiştir.⁵⁰ Ebu Hureyre ise Uhutta şehit olan Hz. Hamza hakkında, Mukâtil ve İbn Bureyde ise Mekkeli müşriklerin şehit ettiği Hubeyb b. Adiy hakkında nâzil olduğunu söylemişlerdir.⁵¹ Rivayetlerin farklı kişilerle irtibatlandırılmasına olanak sağlayan ise aynı âyetle ilgili Hz. Peygamber'in sözüdür. Rivayete göre bu âyetler nazil olduğunda Hz. Ebu Bekir âyetteki ifadeye hayran kalmış ve Hz. Peygamber de "Bil ki ölüm anında melek sana bunu diyecektir,"⁵² buyurmuştur.

Şahıslar üzerinden âyetin anlam alanını genişletme ruhsatını Hz. Peygamber'den aldıklarının bir başka örneği ise Sakif kabilesinden Urve b. Mesud'a ilişkin olanıdır. O kavmine geri döndüğünde şehit edilmiş, bunun üzerine Hz. Peygamber, "Urve b. Mes'ûd, Yâsin Sûresinde bahsedilen kişiye benzer. O, kavmini Allah'a davet etti, onu öldürdüler,"⁵³ buyurmaktadır. Bu rivayetler sahâbe ve tabiûnun, önce inen âyetlerin bağlamını sonraki bir zamanda farklı olay ve kişilerle ilişkilendirmesinin kaynağını Hz. Peygamber'in uygulamalarından aldığını göstermektedir. Dolayısıyla aşağıda gelecek olan örnekler de bu açıdan değerlendirildiğinde, görülecektir ki nüzul kâideleri ile tercihe gitmek, âyet üzerine sahâbe ve tabiûn tarafından söylenen farklı rivayetleri işlevsiz hale getirmektedir.

Ebû Saîd el-Hudrî "*Akrabaya, yoksula ve yolda kalmış yolcuya haklarını ver, fakat saçıp savurma*"⁵⁴ âyeti indiği zaman, Hz. Peygamber'in Hz. Fâtıma'ya Fedek arazisini verdiğini söylemiştir.⁵⁵ Mekke'de nazil olan İsrâ suresinin ilgili âyeti, sahâbi tarafından Medine döneminde Hayber'in fethinden sonra Müslümanların eline geçen Fedek arazisi ile irtibatlandırılmış ve âyetin Medine dönemi hadiselerini de içine alacak şekilde bağlamı genişletilmiştir. Ancak

⁴⁹ Tirmizi, *Süneni't-Tirmizi*, 5/438 (No. 3506); Hakim, *el-Müstedrek 'ala's-sahihayn*, 2/465 (No. 3604); Taberî, *Câmi'*, 19/410; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*, 6/566.

⁵⁰ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*, 10/3430; Suyuti, *ed-Dürrü'l-mensur fi't-tefsir bi'l-me'sur*, 8/513.

⁵¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 4/692; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*, 10/205.

⁵² Hâkim et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl fi ehâdisir-rusûl* (Beyrut: Daru'l-Cîl), 1/109-110; Taberî, *Câmi'*, 24/396; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*, 8/423.

⁵³ Hakim, *el-Müstedrek 'ala's-sahihayn*, 3/713 (No. 6579); Beyhaki, *Delâilu'n-nübuvve*, 5/300; Heysemî, *Mecmâu'z-zevâid ve menbâu'l-fevâid*, 9/386 (No. 16052).

⁵⁴ el-İsrâ 17/26.

⁵⁵ el-Heysemî, *Keşfu'l-estâr an zevâidu'l-Bezzâr*, 3/55 (No. 2225); Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, *Müsned* (Kahire: Daru'l-Hadîs, 2013), 2/333 (No. 1075).

İbn Kesir, rivayeti nüzul kâidesi açısından değerlendirmekte ve eğer rivayet sahih olsa bile kabul edilmemesi gerektiğini söylemektedir.⁵⁶

Âyetin devamında ise “*Eğer Rabbînden umduğun bir rahmeti istemek için onlardan yüz çevirecek olursan, o zaman onlara yumuşak bir söz söyle,*”⁵⁷ buyrulmaktadır. Bu âyette işaret edilen kimselerle ilgili selef alimlerinden üç farklı görüş nakledilmiştir. Genel kabul edilen görüşe göre işaret edilen kimseler, âyetin sibakına da uygun olarak akrabalar, yoksullar ve yolcular olup yüz çevirmenin sebebi de el darlığıdır. Allah’tan bu kimseler için umulan rahmet ise rızıktır. İkinci görüşün sahibi olan Said b. Cübeyr, âyetin işaret ettiği kimseleri müşrikler olarak tevil etmiştir. Yüz çevirmenin sebebi, onların Hz. Peygamber’i yalanlamalarıdır. Umulan rahmet ise onların hidayete ermeleri veya onlara karşı elde edilecek zaferdir.⁵⁸ Görüldüğü üzere İbn Cübeyr, burada âyetin bağlamını daha ileriki bir dönemle ilişkilendirmekte ve gerek kapsadığı kimseleri gerekse anlam alanını genişletmektedir. Bu şekilde o, âyetin kapsadığı kimseleri sadece maddi konularda sıkıntı yaşayan kimselerle sınırlamayıp itikadi anlamda da Müslümanlarla sorun yaşayan kimseleri kapsayacak şekilde genişletmiştir.

Üçüncü görüşün sahibi olan Atâ el-Horasanî’ye (ö. 135/752) göre âyetin işaret ettiği kimseler, Müzeyne kabilesinden Medine döneminde savaş için Hz. Peygamber’e gelerek binek isteyen kimselerdi. Peygamber’in size verecek bineğim yok demesi üzerine üzüldüler ve bunun üzerine âyet nazil oldu. Buna göre, âyette ifade edilen rahmet de savaş ganimetidir.⁵⁹ Burada Atâ, âyeti Medine dönemindeki bir olayla ilişkilendirmiş ve âyetin bu olay üzerine indiğini belirtmiştir. Önceki örneklerde de görüldüğü gibi aslında bu söz, âyetin o anda tekrar inmiş olduğunu ifade etmek için değil, nakledilen olayın âyetin anlam alanına girdiğini göstermek için söylenmektedir. Bundan dolayı nüzul tarihleri ve rivayetleri ile çelişen sahâbe ve tabiûn rivayetlerini ilgili kâidelere aykırı görmek yerine bu rivayetlerin âyetin bağlamını farklı kimseler ve olaylar ile ilişkilendirip anlam alanını genişletme olarak değerlendirmek, rivayetleri ihtilaf konusu olmaktan çıkartacaktır.

3. Siyâk (Bağlam)a Dair Tercih Kaideleri

Kur’ân-ı Kerim’de aynı sûre içerisinde yer alan gerek aynı anda nâzil olan gerekse de farklı zamanlarda inen âyetler, konu ve anlam açısından birbirleriyle bağlantılıdır. Bazı sûrelerde birden fazla âyet bir cümleyi oluşturmaktadır. Bu nedenle, bir âyetin sûre içindeki bağlamı, yani hemen öncesi ve sonrasında gelen âyetlerle olan ilişkisi, anlamın belirlenmesi hususunda müfessirler tarafından önemli görülmüştür. Bu bağlamda, âyete dair nakledilen farklı tefsir rivayetleri arasında tercih yapılırken bağlamın dikkate alınması gerektiği yönünde tefsir kâideleri oluşturulmuştur. Nitekim, “bağlamın işaret ettiği görüş diğerlerine göre tercih

⁵⁶ İbn Kesîr, *Tefsîrû l-Kur’ânî l-azîm*, 8/474.

⁵⁷ el-İsrâ 17/28.

⁵⁸ Taberî, *Câmi*, 14/570; İbnü’l-Cevzî, *Zâdü l-mesîr fî ilmi t-tefsîr*, 3/20.

⁵⁹ Said b. Mensûr, *Sünen* (Riyad: Daru’l-Elûke, 2012), 6/120; Suyutî, *ed-Dürrü l-mensur fî t-tefsîr bi l-me’sur*, 5/275; Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdullah el-Âlûsî, *Rûhu l-meânî fî tefsîri l-Kur’ânî l-azîm ve s-seb’i l-mesânî*, thk. Ali Abdülbârî Atiyye (Beyrut: Dâru’l-Küttübî l-İlmiyye, 1415/1994), 8/62.

sebebidir”⁶⁰ ve “pek çok anlama gelebilen bir lafız, Kur’an’daki siyâkın işaret ettiği anlama hamledilir,”⁶¹ gibi kâideler bu anlayışı desteklemektedir.

Ancak, aşağıda ele alınacak örneklerde görüldüğü gibi, farklı görüşlerin doğrudan ihtilaf olarak değerlendirilmesi ve bu kâidelere dayanarak çözüme kavuşturulmaya çalışılması, önceki örneklerde olduğu gibi meseleyi çözümsüz hale getirmektedir. Buna alternatif olarak, Hz. Peygamber’in tebyin yöntemi doğrultusunda konuyu ele almak, meseleyi ihtilaf çerçevesinden çıkararak daha tutarlı ve kapsamlı bir çözüm sunacaktır. Bu bağlamda ele alınacak ilk örnek, Tekvîr suresi 7. âyetinde geçen “وَإِذَا النُّفُوسُ رُجَّتْ” ifadesinin mahiyeti üzerine selef âlimlerinden nakledilen farklı görüşlerdir.

3.1. Nefislerin Bir Araya Getirilmesi

Yüce Allah, Tekvîr suresinin giriş kısmında kıyametin kopma anında meydana gelecek olayları tasvir etmektedir. İlk altı âyetinde yeryüzünde meydana gelecek olan hadiseler anlatıldıktan sonra, yedinci âyetinde “وَإِذَا النُّفُوسُ رُجَّتْ” ifadesiyle nefislerin bir araya getirilmesinden söz edilmektedir. Bu safha, insanların yeniden diriltileceği kıyametin ikinci aşamasına denk gelmektedir. Nitekim sûrenin devamındaki âyetlerde, diri diri toprağa gömülen kız çocuğuna hangi suçtan dolayı öldürüldüğünün sorulacağı bildirilerek, yeniden diriliş sonrası hesap sürecine geçileceğine işaret edilmektedir. Buna göre, “nefislerin bir araya getirilmesi” ifadesi hakkında bazı müfessirler, ruhların bedenlerle birleştirilip yeniden dirilişin gerçekleşmesi şeklinde bir yorumda bulunmuşlardır. Bu görüşü benimseyenler arasında tâbiûn âlimlerinden Ebu’l-Âliye er-Riyâhî (ö. 90/709), Saîd b. Cübeyr, Mücâhid, Dahhâk ve İkrime gibi isimler yer almaktadır.

Diğer bir görüşe göre ise, “nefislerin bir araya getirilmesi” ifadesi, inanç ve amel bakımından birbirlerine benzer olan kimselerin bir araya getirilmesi anlamına gelmektedir. Bu doğrultuda Hz. Peygamber’den iki rivayet nakledilmektedir. Her iki rivayette de ilgili âyet okunmuş ve ardından açıklamalarda bulunulmuştur.

İlk rivayette Hz. Peygamber, “Bunlar (iyi veya kötü) aynı ameli yapan iki kişinin birlikte Cennete veya Cehenneme girmesidir” buyurmuş ve ardından, “*Zalimleri, onların aynı yoldaki arkadaşlarını ve tapmış olduklarını toplayın*”⁶² âyetini okumuştur.⁶³ İkinci rivayette ise ‘الضُّرْبَا’ (sınıflar ve benzerleri) dir. Yani, “Herkes, kendisi gibi amel eden her toplulukla beraberdir.” buyurup “*Siz üç sınıf olduğunuz zaman, amel defterleri sağlarından verilenler; ne mutlu insanlardır, amel defterleri sağlarından verilenler! Amel defterleri sollarından verilenler; ne mutsuz insanlardır, amel defterleri sollarından verilenler!*”⁶⁴ âyetini okuyarak bu yorumu desteklemiştir.⁶⁵ Sahâbeden Hz. Ömer ve İbn Abbas, tabiûndan ise Katâde aynı doğrultuda görüşler beyan etmişlerdir.⁶⁶

⁶⁰ Harbi, *Kavâidü't-tercîh inde'l-mufessirîn*, 299; Tayyar, *et-Tahrir fi usuli't-tefsir*, 315.

⁶¹ Sebt, *Kavâidü't-tefsir cem'an ve dirâseten*, 1/422.

⁶² es-Saffât 37/22.

⁶³ Suyuti, *ed-Dürrü'l-mensur fi't-tefsir bi'l-me'sur*, 8/430.

⁶⁴ el-Vâkıa 56/7-10.

⁶⁵ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*, 8/332.

⁶⁶ Taberî, *Câmi'*, 24/143-45.

Burada her iki görüş değerlendirildiğinde, sûrenin bağlamına en uygun olan yorumun, tabiûn alimlerinden nakledilen ilk görüş olduğu görülmektedir. Zira, ilgili âyetin hem öncesi hem de sonrasına bakıldığında, “nefislerin bir araya getirilmesi” ifadesinin, ruh ve beden bir araya getirilerek yeniden dirilmenin gerçekleşmesi anlamına gelmesi daha tutarlı görünmektedir. Ancak Hz. Peygamber ve sahâbeden gelen ikinci görüşte, âyet itikad, amel ve karakter açısından birbirine benzer kişilerin bir araya getirilmesi şeklinde yorumlanmış ve bu şekilde kişinin kimi örnek alması gerektiğine vurgu yapılarak açıklanmıştır. Böylece, âyetin anlamı yalnızca kıyamet anındaki yeniden dirilişle sınırlandırılmamış, aynı zamanda Müslümanın hayatında kimlerle birlikte olacağına dair bir mesaj içerecek şekilde genişletilerek tevil edilmiştir.

Ancak burada Taberi ve ibn Kayyim, sahâbeden gelen ikinci görüşü tercih etmiştir. Onlara göre, bu âyette hem iyilikte hem de kötülükte bir araya getirilen benzer kişilere işaret edilmektedir. Bu görüşlerini de Hz. Peygamber’den nakledilen rivayetle desteklemiştir.⁶⁷ Nitekim bu tercihlerinde Hz. Peygamber ve sahâbeden gelen görüşün tabiûna tercih edilmesi prensibinin etkili olduğu söylenebilir. Bu doğrultuda tabiûn alimlerinden nakledilen ilk görüş, âyetin sûre içi bağlamına daha uygun olmasına rağmen göz ardı edilmekte veya nasıl değerlendirilmesi gerektiği konusunda soru işaretleri barındırmaktadır. Bu durum da ilgili ihtilafı aslında çözümsüz hale getirmektedir. Bu nedenle meseleyi ihtilaf bağlamında ele almak yerine, her iki görüşün de söylenme maksadını tespit etmek daha isabetli olacaktır. Böylece, Hz. Peygamber ve sahâbenin âyeti farklı bağlamlarda ele alarak anlam alanını genişleten tebyin yöntemini nasıl uyguladığı netleşecek ve konu daha sağlam bir zemine oturacaktır. Nitekim, bu çerçevede değerlendirilebilecek bir diğer örnek, Meryem sûresi 59. âyette namazlarını heba edenlerin kimler olduğu konusunda selef âlimlerinden nakledilen farklı rivayetlerdir.

3.2. Namazlarını Heba Eden Nesil

Yüce Allah, Meryem suresinde 40-59. âyetlerde önceki peygamberlerden birçoğunu zikrederek onları ve onlara tâbi olanları övmektedir. Ancak bu peygamberlerden sonra gelen nesil ile ilgili olarak “Onların ardından namazı heba eden, şehvetlerine uyan bir nesil geldi...”⁶⁸ buyurarak, Hz. Peygamber’i İslam vahyinin tebliğinden önceki nesillerin durumu hakkında bilgilendirmektedir. Bu doğrultuda âyetin sûre içi bağlamı göz önünde bulundurularak, Katâde, Süddî ve Mukâtîl, “فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ” ifadesiyle kastedilen kimselerin Yahudi ve Hristiyanlar olduğunu söylemişlerdir. Mücahid’e göre ise âyetin işaret ettiği kimseler Hz. Muhammed’in ümmetidir. Bu ümmetin sâlihleri gittiği zaman onlar ortaya çıkarlar. Mücahid burada âyetin bağlamını Yahudi ve Hristiyanlar ile sınırlı bırakmayıp Hz. Muhammed’in ümmeti ile de genişleterek onları da âyetin kapsamına almaktadır.⁶⁹

Mücahid’in burada âyetin kapsamını genişletmesinin, Hz. Peygamber ve Hz. Âişe’den nakledilen rivayetleri örnek alarak gerçekleştirdiği söylenebilir. Nitekim Ebû Saîd el-Hudrî Hz. Peygamber’in bu âyeti okuduktan sonra şu sözleri söylediğini rivayet etmektedir: "Benden altmış yıl sonra namazı heba eden ve şehvetlerinin peşinde giden bir nesil gelecektir. Bunlar bu

⁶⁷ Taberî, *Câmi*, 24/143-45; İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü'l-me'âd fî hedyi hayri'l-ibâd* (Kuveyt: Mektebetu'l-Menârî'l-İslamiyye, 1994), 4/248.

⁶⁸ Meryem 19/59.

⁶⁹ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîrû Yahyâ b. Sellâm*, 1/229; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*, 7/2412.

azgınlıklarının karşılığını görecektir. Bunların da ardından Kur'ân'ı okuyan, ancak okuduk-ları gırtlaklarından aşağı inmeyen bir nesil gelecektir.”⁷⁰ Hz. Peygamber burada ilgili âyeti oku-yarak onu kendisinden sonraki bir dönemde yaşayan Müslümanlar ile ilişkilendirmiştir. Hz. Aişe'den gelen rivayette ise kendisi sadakayı dağıtacak olanlara verir ve şöyle derdi: “Bunu Berberî olan erkek veya kadına vermeyin. Zira Resûlullah'ın (s.a.v.) onlar hakkında şöyle bu-yurduğunu işittim: "Bunlar Yüce Allah'ın, haklarında, '*Onların ardından namazı heba eden, şehvetlerine uyan bir nesil geldi. İşte bunlar azgınlıklarının karşılığını görecektir*' buyur-duğu kimselerdir.”⁷¹ Hz. Aişe bu görüşünü Hz. Peygamber'in âyetle ilgili başka bir görüşüne dayandırarak Berberîler ile ilişkilendirmiştir.

Her iki görüşü ihtilaf olarak kabul etmek ve tercih kâideleri doğrultusunda çözüme git-mek önceki örnekte olduğu gibi kâideler arasında tenâkuz oluşmasına sebep olmaktadır. Buna alternatif olarak, meseleyi ihtilaf bağlamında ele almak yerine, her iki görüşün de farklı mak-satlarla söylendiği dikkate alınmalıdır. Nitekim ilk görüşü benimseyenler, âyeti sûre içi bağla-mına uygun olarak tefsir etmişlerdir. İkinci görüşü benimseyenler ise Hz. Peygamber ve Hz. Aişe'nin uygulamalarında olduğu gibi âyetin anlam alanını genişleterek, Müslüman ümmetin günahkârlarını da kapsayacak şekilde tevil etmiş ve namazın önemine, nefse düşkünlüğün teh-likesine dikkat çekerek âyetin güncelliğini korumasını sağlamışlardır. Bu bağlamda ele alına-bilecek son örnek ise Hicr suresi 24. Ayette geçen “*önce gelip geçenler ile sonraya kalanlar*” ifadesinin, selef âlimleri tarafından nasıl yorumlandığına dair rivayetlerdir.

3.3. Önce Gelip Geçenler ile Sonraya Kalanların Kimler Olduğu

Yüce Allah, Hicr sûresine Hz. Peygamber'in davetini reddedip ona karşı çıkan kimse-lerin düştüğü durumu anlatarak başlamakta ve bu kimseleri uyarmaktadır. Sûrenin devamında da Allah kudretinin delillerini zikrederek canlıları öldürüp diriltmenin kendi iradesi altında ol-duğunu ve “*Andolsun biz, sizden önce gelip geçenleri de biliriz, sonraya kalanları da*”⁷² buyu-rarak Mekkelî müşriklere, onlardan önce yaşamış kimselerin durumu ile şu an daha ölmeyip yaşayanların akıbetini sadece kendisinin bileceğini ifade etmektedir. Ancak âyette geçen “önce gelip geçenler ile sonraya kalanlar” ifadesi hakkında, sûrenin iç bağlamının işaret ettiği anlam doğrultusunda ve farklı bağlamlara dayanarak selef âlimlerinden yedi farklı görüş rivayet edil-miştir.

Sûrenin bağlamına uygun olarak nakledilen görüşlere göre “*önce gelip geçenler*”, İbn Abbas, Mücahid, Atâ ve Dahhâk'a göre ölenler; “*sonraya kalanlar*” ise ölmeyip yaşayanlar, henüz doğmamış olanlar veya Hz. Muhammed ümmetidir. Sûrenin iç bağlamından farklı olarak gelen görüşlerde ise Hasan-ı Basri'ye göre; öne geçenler hayırda ileri olanlardır, geri kalanlar da hayra engel olanlardır. Kâ'b el-Kurazî (ö. 108/726) ve Mukâtil b. Hayyân' a (ö. 150/767) göre öne geçenler; savaşta öldürülenlerdir, geri kalanlar ise gazilerdir. İbn Abbas'a göre ise

⁷⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb Arnavud- Adil Mürşid (Muessesetu'r-risale, 2001), 17/440 (No. 11340); Hakim, *el-Müstedrek 'ala's-sahihayn*, 2/406 (No. 3416).

⁷¹ Hakim, *el-Müstedrek 'ala's-sahihayn*, 2/267 (No. 2963); İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*, 7/2413.

⁷² el-Hicr 15/24.

namazda ön safa ilerleyenler ile arkada kalanlardır. Bu âyetin namazdaki saf durumu ile ilgili indiğine dair de iki rivayet nakledilmektedir.⁷³

Rivayetlerin ilkinde İbn Abbas'tan nakille, Hz. Peygamber'in birinci safta namaz kılmayı teşvik etmesi üzerine sahâbe izdiham etti. Evleri Medine'den uzak olanlar evlerimizi satar, mescide yakın evler satın alır ve ön safa yetişiriz, dedi ve âyet bunun üzerine indi. Mervan b. Hakem ve İbn Abbas'tan nakledilen ikinci rivayette ise güzel bir kadın Hz. Peygamber'in arkasında namaz kılardı. Bazıları onu görmemek için ön safa geçer bazıları da son safa durur, rukû ettiklerinde bakarlardı. Bunun üzerine bu âyet indi.⁷⁴

Birçok hadis kaynağı ve Taberî tefsiri gibi klasik tefsirlerde nakledilen ikinci rivayeti İbn Kesir nakleden ravîsinin münker olması sebebiyle sorunlu görmektedir. İbn Aşûr ise ilgili âyete yakışmayacak zayıf bir tefsir rivayeti olduğunu belirtip kabul etmemektedir. Her ne kadar ikinci rivayet müfessirlerin bazıları tarafından sahâbeden bazılarını mescitte takvadan uzak resmetmesinden dolayı hoş karşılanmamış olsa da rivayetlerin Medine döneminde indiğinin belirtilmesi sûrenin Mekke-Medine olması hususunda ihtilafa sebep olmuştur.⁷⁵

Taberî burada bağlamı göz önünde bulundurarak İbn Abbas ve tabiûn alimlerinin “önce gelip geçenler” ifadesinden kastedilenlerin ölenler, “sonraya kalanlar” ifadesinden kastedilenlerin ise hayatta kalanlar olduğu görüşünü tercih etmiştir. İbn Atıyye de bu görüşün müfessirlerin çoğunluğu tarafından benimsediğini belirtmiş ve ardından bağlam dışı görüşleri eleştirerek zayıf bulmuştur.⁷⁶ Ancak, Hicr sûresinin ilgili âyetinde “önce gelip geçenler ile sonraya kalanların” kimler olduğu hususunda hem sûrenin bağlamına dayalı hem de bağlam dışında farklı tevillerin bulunması ve ayrıca Medine dönemini yansıtan rivayetlerin nakledilmesi, âyet hakkında gelen yorumların ihtilaf çerçevesinde değerlendirilmesine sebep olmuştur. Buna karşılık, sahâbe ve tâbiûn alimleri, âyetin bağlamını yalnızca dünyadan göçenler ve hayatta kalanlarla sınırlandırmamış, aynı zamanda hayır işlemeyi, Allah yolunda cihat etmeyi ve namazda ön safta bulunma gayretini de içine alacak şekilde genişletmiştir. Böylece, âyetin anlam alanı genişletilmiş ve onun Müslümanların hayatındaki güncelliği korunmuştur.

Bu nedenle, âyet hakkında gelen farklı rivayetleri bir ihtilaf olarak görmek yerine, onların Hz. Peygamber ve sahâbenin uyguladığı tebyin yöntemi doğrultusunda nasıl anlam kazandığını değerlendirmek daha isabetli olacaktır. Aynı şekilde, sûrenin Mekke veya Medine dönemine ait olduğu tartışmasına dâhil edilmesi yerine, vahyin farklı bağlamlarda nasıl anlam genişlettiği üzerine yoğunlaşılması, meseleyi daha sağlam bir zemine oturtacaktır.

4. Tebyin Yönteminin İmkân ve Sınırları

Makalenin giriş bölümünde belirtildiği üzere tefsir ilminde, seleften gelen rivayetlerden doğan ihtilaflar geleneksel olarak iki temel yöntemle ele alınmıştır. Birincisi, tenevvü ihtilafı olarak değerlendirilerek farklı görüşler telif edilmiş, böylece hepsinin aynı anlam çerçevesi

⁷³ Taberî, *Câmi*, 14/49-50; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*, 2/532.

⁷⁴ Taberî, *Câmi*, 14/49; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*, 2/532.

⁷⁵ İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-azîm*, 4/532 ; İbn Aşûr, *Tefsîrü't-tahrîr ve't-tenvîr*, 14/40.

⁷⁶ Taberî, *Câmi*, 14/49; İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak, *el-Muharraru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz* (Katar: Ruesetü'l-mehakimu'sher'iyye, 1977), 5/285.

içinde yer aldığı kabul edilmiştir. İkincisi ise, görüşlerden biri tercih edilerek belirli kâideler çerçevesinde bir yorumun öne çıkarılması şeklinde olmuştur. Bu iki yöntem, belirli ihtilafları çözümlemede etkili olsa da selef görüşlerinden kaynaklanan ihtilafların tamamını açıklamada yetersiz kalmaktadır. Nitekim birçok farklılığı tenevvü ihtilafı kapsamında ele almak ve tüm görüşleri geçerli kabul etmek, ihtilafın bir sorun teşkil etmediği izlenimini verse de bu farklılıkları tam olarak açıklığa kavuşturmamaktadır.

Bu tür bir yaklaşım, âyet hakkında söylenen farklı yorumların Müslümanların gündelik yaşamlarına nasıl bir katkı sunduğunu ve âyetin anlam alanını nasıl şekillendirdiğini göz ardı etme riskini barındırmaktadır. Oysa bu görüşler, alelade kişilerin yorumları değil, vahyin en yakın tanıkları olan sahâbe ve tâbiûn tarafından ortaya konulmuştur. Dolayısıyla, bu görüşlerin neden ve hangi bağlamda söylendiğini analiz etmek yerine, onları öncelikle ihtilaf olarak ele almak ve ihtilafı ortadan kaldırma refleksiyle değerlendirmek, vahyin ilk nesillerinin Kur'ân'ı nasıl yorumladıklarını anlamamızı zorlaştırmaktadır. Bu durum, âyetlerin tarihsel bağlamını ve selefın onları nasıl hayata geçirdiğini anlamaya yönelik daha derinlikli bir analiz yapılmasını engelleyebilmektedir.

Tebyin yöntemi esas alındığında ise Hz. Peygamber'in âyetlerin anlam alanlarını genişleten açıklamaları merkeze alınarak ihtilaflara farklı bir bakış açısıyla yaklaşılmaktadır. Bu yaklaşımda, rivayetler arasında kesin bir tercihte bulunmaksızın; bağlamın genişliği ve anlam katmanları dikkate alınarak yorum farklılıklarının sebeplerini öncelikle tespit etmek amaçlanmaktadır. Geleneksel yaklaşıma sunduğu en önemli alternatif ise seleften gelen rivayet farklılıklarını yalnızca bir telif veya tercih meselesi olarak değil, anlam genişletmenin doğal bir sonucu olarak ele almasıdır.

Geleneksel anlayışta bir âyet hakkında farklı rivayetler nakledildiğinde, bu rivayetler genellikle tarihsel bağlam, senet güvenilirliği ve içeriğin anlam tutarlılığı gibi unsurlar üzerinden değerlendirilmektedir. Ancak bu yaklaşımın en büyük eksikliği, bütün rivayetleri tek bir doğruya indirgemeye çalışmasıdır. Oysa Hz. Peygamber'in tebyin yöntemini esas almak, âyetlerin anlamlarını belirli bir çerçevede sınırlamak yerine, onların farklı bağlamlarda nasıl genişletilebileceğini gösteren bir metodoloji sunmaktadır. Bu sayede, yalnızca tek bir anlamı kabul edip diğerlerini dışlamak yerine, her bir rivayetin bağlam içindeki işlevini ve anlam genişletici yönünü analiz etmek hedeflenmektedir.

Gelenekte, rivayetler büyük ölçüde bağlamlarına ve Hz. Peygamber'e dayanma ihtimaline göre değerlendirilmiştir. Ancak bazı rivayetler sahih senetle nakledilmiş olsa da sahabe veya tâbiûnun kendi içtiihadına dayanması da mümkündür. Bu nedenle müfessirler, seleften gelen rivayetlerin hepsine eşit değer atfetmemiş, içlerinden bağlama en uygun olanları tercih etmişlerdir. Tebyin yöntemi esas alındığında ise bu rivayetleri eleme veya mutlak doğruluk atfetme yerine, onların anlam genişletme sürecine nasıl katkı sağladığı incelenmektedir. Böylece ihtilaflar, tercih edilmesi gereken bir sorun olarak değil, Kur'ân'ın anlam alanını şekillendiren unsurlar olarak ele alınmaktadır.

Bu noktada, tekrarlamak gerekirse Hz. Peygamber'in tebyin sünnetinin esas alındığı yöntem ile geleneksel yöntemler arasında önemli bir fark ortaya çıkmaktadır. Geleneksel tefsir metodolojisi, ihtilafları iki temel yolla ele almıştır: ya görüşler bağdaştırılarak hepsinin doğru

olduğu kabul edilmiş ya da belli kriterler doğrultusunda bir tanesi tercih edilerek diğerleri devre dışı bırakılmıştır. Oysa tebyin sünnetine dayalı yaklaşım, rivayetleri mutlak doğrular veya yanlışlar olarak değil, anlam dünyasını genişleten unsurlar olarak ele almaktadır. Bu sayede, Hz. Peygamber ve sahabenin âyetlerin anlam alanlarını genişletme pratiklerini daha iyi kavramak mümkün hale gelmektedir.

Tercih kaideleri, her ne kadar sistemli bir şekilde son dönemde kitaplaştırılarak tefsir usulüne dahil edilmeye çalışılsa da bu kaidelerin uygulamalarını klasik tefsirlerde müfessirlerin bir âyete dair ortaya konan farklı görüşler karşısındaki tutumlarında görmek mümkündür. Özellikle nüzul bilgisi ve âyetin iç bağlamı esas alınarak, âyetin anlamını belirleme ve buna dair görüşler arasında tercihte bulunma yönünde kullanılmıştır. İlk bakışta bu yöntemde bir sorun görülmemektedir; zira bir âyetin anlamını belirlemede nüzul bilgisi, müfessir için elbette vazgeçilmez bir unsurdur. Ancak bu ilkenin pratikteki uygulamalarında bazı farklılıklar ortaya çıkmakta ve müfessirler bu farklılıklar karşısında nasıl bir tutum takınmaları gerektiği konusunda zaman zaman zorlanmaktadırlar. Nitekim, Mekke'de belirli bir bağlamda inen bir âyetin Medine'de farklı bir bağlamda değerlendirilmiş olması, bu zorlukların başında gelmektedir. Müfessirler, bu durumu anlamlandırırken âyetin ilk nüzul ortamını göz ardı etmeyi istememekte, ancak sahabelerden gelen bazı rivayetlerde bu yaklaşımın dışında bir tutumun benimsendiği görülmektedir.

Bu tür durumlarda müfessir ya âyetin her iki dönemde de nâzil olduğunu ileri sürmekte ya da âyetin önce Mekke'de indirildiği, bazı hükümlerinin ise uygulamasının sonraya bırakılarak Medine'de gerçekleştiği şeklinde bir açıklama getirmektedir. Bu izahlar, Hz. Peygamber'in bir âyeti farklı zaman ve bağlamlarda yorumlamasını açıklamak açısından belirli bir açıklık sunmaktadır; zira onun yaptığı bu yorumlar vahiy doğrultusunda gerçekleşmiştir. Ancak aynı açıklık, sahabe ve tâbiûnun bir âyeti farklı dönemsel şartlarda yeniden yorumlamasını izah etmekte yetersiz kalmaktadır. Oysa bu tür yorumları, sahabe ve tâbiûnun, Hz. Peygamber'in birçok âyetin tefsirinde yaptığı gibi, Mekke döneminde nâzil olan bir âyetin bağlamını Medine şartlarında yeniden ele alarak anlam alanını genişletmeleri şeklinde değerlendirmek mümkündür. Bu bakış açısı, âyetin Müslümanın hayatında zamanla nasıl güncelliğini koruduğunu göstermesi açısından da önemlidir.

Dolayısıyla, nüzul bilgisi normalde bir âyeti anlamlandırmada müfessirin başvurduğu temel araçlardan biri olmakla birlikte, seleften gelen rivayetlerin değerlendirilmesinde bağlam genişletici unsurlarla birlikte ele alınması gerekmektedir. Aksi takdirde, makaledeki örneklerde de görüldüğü üzere, âyetin sonraki nesiller tarafından nasıl anlaşıldığına dair daraltıcı bir yaklaşım ortaya çıkmakta ve âyet, tarihsel bağlamına hapsedilmektedir. Ayrıca müfessirin nüzul bağlamını mutlak bir ölçüt olarak esas alması, seleftin bazı yorumlarını ihtilaf olarak değerlendirmesine ve bu yorumları geçersiz saymasına yol açabilmektedir.

Tebyin sünnetini esas alan yaklaşım bu noktada müfessire önemli bir perspektif sunmaktadır: Hz. Peygamber ve sahabe bazı âyetleri, ilk nüzul bağlamlarının dışında farklı durumlara da uygulamış ve bu şekilde anlam alanlarını genişletmişlerdir. Bu yaklaşımı tâbiûn âlimleri de sürdürmüşlerdir. Dolayısıyla, bu tür yorumları ihtilaf kategorisinde değerlendirmektense, selef âlimlerinin bağlamı ne ölçüde genişletmeye çalıştıklarını analiz etmeye yönelik bir yaklaşım

daha tutarlı olacaktır. Bu sebeple, özellikle selef rivayetlerinin yorumlanmasında nüzul bilgisi, bağlam genişletici unsurlar çerçevesinde ele alınmalıdır.

Aynı durum, bir âyetin siyâk ve sibâkî, yani sûre içi bağlamı açısından da geçerlidir. Siyâk ve sibâkî göre âyeti anlamlandırmak, çoğu zaman müfessiri âyete yanlış anlamlar ve yorumlar yüklemekten koruyan önemli bir yöntemdir. Ancak bu durumun tersi, seleften gelen bazı rivayetlerde karşımıza çıkmaktadır. Nitekim bu rivayetlerin bazılarında, âyetin metin içi bağlamına hem uygun hem de uygun olmayan yorumların getirildiği görülmekte ve bu durum, çözülmesi gereken bir ihtilaf olarak değerlendirilmektedir. Oysa tıpkı nüzul bilgisinde olduğu gibi, bazı durumlarda selef âlimleri de âyetin bağlamını farklı tarihsel ve toplumsal durumlarda yeniden değerlendirerek bağlam genişletmesine gitmiş ve böylece anlam alanını genişletmişlerdir.

Bu durumda ortaya şu sorular çıkmaktadır: Tercih kâideleri hangi ölçütlere göre kullanılmalıdır? Bu kâidelerin seleften gelen görüşlerde değil de yalnızca sonraki dönem müfessirlerin görüşlerinde uygulanması bir çelişki oluşturmaz mı ya da bu durum kâidelerin uygulanabilirliğini sorgulatmaz mı? Ayrıca, ilk neslin bir âyeti farklı bağlamlara taşıma özgürlüğü sonraki dönemlerde hangi ölçüde sürdürülebilir? Günümüzde bu yöntem tefsirde kullanılabilir mi? Bu gibi sorular, meselenin teorik ve metodolojik boyutunu daha derinlemesine ele almayı gerektirmektedir. Bu ise elbette bu çalışmanın sınırları aşmakta ve ayrı bir araştırmanın konusunu oluşturmaktadır. Bununla birlikte, bu makalede ele alınan örnekler söz konusu yöntemin tefsir ihtilaflarına bakışta uygulama imkânını daha somut biçimde ortaya koymakta ve meselenin teorik yönünün daha kapsamlı biçimde ele alınması gerektiği konusunda araştırmacıları ikna etmeye yaklaşmaktadır. Yine de sınırlı da olsa bu sorulara temel düzeyde bazı cevaplar verilebilir.

Öncelikli olarak, tercih kâideleri özellikle seleften gelen rivayet farklılıklarının çözümünde belirli bir sınır taşımaktadır. Zira bu kâideler büyük ölçüde, rivayetlerin sıhhati ve bağlamına dayalı olarak geliştirilmiştir. Bu nedenle, tercih kâideleri daha çok mezhebe dayalı veya keyfi yapılan tefsir ihtilaflarının çözümünde etkili olabilirken, bağlam genişletmeye dayalı ihtilafları açıklamada yetersiz kalabilmektedir. Tebyin sünnetini esas alan yaklaşım ise tercih kâidelerini tamamen reddetmeden, hangi tür ihtilaflarda uygulanabileceğini belirlemeyi amaçlamaktadır. Eğer bir ihtilaf, Hz. Peygamber veya sahabe tarafından gerçekleştirilen anlam genişletme sürecinden kaynaklanıyorsa, burada tercihten ziyade bağlamın nasıl şekillendiğini analiz etmek gerekmektedir. Ancak bir ihtilaf, metne dışarıdan yapılan sübjektif yorumlardan veya mezhebi eğilimlerden kaynaklanıyorsa, tercih kâideleri bu noktada devreye girebilir.

İkinci olarak, Hz. Peygamber ve sahâbenin âyetleri farklı bağlamlarla ilişkilendirme yöntemi, günümüz müfessirlerine de benzer bir kapı açmakta mıdır? Bu sorunun cevabı, tebyin sünneti esas alındığında bu yöntemin sınırlarının nasıl belirlendiğine bağlıdır. Eğer söz konusu yaklaşım tamamen öznel yorumlara açık bir yapıya dönüştürülürse, âyetlerin keyfi biçimde farklı bağlamlara taşınması gibi bir sorunla karşılaşılması muhtemeldir. Bu noktada, yeni yorumların tarihsel bağlama uygun olması, sahih rivayetler tarafından desteklenmesi ve metnin asli anlamını bozmaması gerektiği açıktır. Nitekim burada gözden kaçırılmaması gereken önemli bir husus, bu yöntemi pratikte uygulayan Hz. Peygamber, sahâbe ve onları takip eden tâbiûn âlimlerinin, vahyi okuyup olayları vahiy perspektifinde yorumlamaları ve böylece

âyetleri belirli bir tarihsel bağlamla sınırlandırmamalarının, onların vahye doğrudan tanıklıklarıyla irtibatlı olduğudur. Bu nedenle, eğer bu yöntem günümüzde devam ettirilecekse, vahyin taşıdığı mesajın çok iyi anlaşılması ve bu çerçevede yorumlanması zorunludur. Zira onların yorumlarındaki tutarlılık ile sonraki dönemlerde yaşayanların ulaştıkları neticelerin aynı düzeyde olması beklenemez.

Bu çerçevede tebyin sünnetini esas alan yaklaşım, seleften gelen rivayet farklılıklarını daha anlaşılır hale getirerek, tefsirin sistematikleşmesine ve ihtilaf algısının dönüştürülmesine katkı sağlar. Zira seleften gelen bu farklılıklar tefsir müktesebatı göz önüne alındığında azımsanmayacak bir sayıya sahiptir. Nitekim Kur'ân'ın yorumu sürecinde ilk dönemlerden itibaren birçok farklı görüş ortaya çıkmış ve zamanla bu durum, tefsir ilminin sürekli bir ihtilaf içinde geliştiği algısına neden olmuştur. Oysa tebyin sünnetini merkeze alan yaklaşım, bu ihtilafların çoğunun bir anlam genişletme sürecinin doğal bir sonucu olduğunu ortaya koyarak, bu algıyı değiştirmektedir. Gelenekte her dönemde farklı yorumların bulunması, ihtilafın zorunlu bir parçası olarak görülürken, tebyin yöntemi bu yorumların aslında çelişen görüşler değil, anlamı daha geniş bir çerçevede ele almanın bir sonucu olduğunu vurgulamaktadır.

Tebyin sünnetini merkeze alan bu yaklaşım, bütün ihtilafları ortadan kaldırmaz; ancak Hz. Peygamber ve sahâbenin âyetlerin anlam alanlarını genişletme pratiğine dayanarak, rivayet ihtilaflarını büyük ölçüde azaltmaktadır. Özellikle bağlam genişletmeye dayalı ihtilafların büyük bir kısmını açıklığa kavuşturarak, müfessirlerin tarih boyunca meşgul olduğu birçok konuyu daha tutarlı hale getirebilmektedir. Bu yöntem, Kur'ân'ın yorum sürecinde ihtilafların kaçınılmaz olduğu algısını yumuşatarak, tefsirin yalnızca bir çatışma ortamı olmadığına dair yeni bir perspektif sunmaktadır.

Sonuç

Bu çalışmada, rivayet ihtilaflarının tefsir geleneğinde nasıl ele alındığı ve bu bağlamda Hz. Peygamber'in tebyin sünnetini esas alan yaklaşımın nasıl bir alternatif sunduğu incelenmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, seleften gelen rivayet ihtilaflarının büyük bir kısmı, esasında âyetlerin farklı bağlamlarda yorumlanmasıyla ortaya çıkmış olup, her zaman kesin bir tercih ya da telif gerektiren çelişkiler olarak ele alınmamalıdır. Hz. Peygamber'in âyetleri belli bir bağlamın dışına taşıyarak anlam alanlarını genişleterek yorumlaması, sahâbe ve tabiûnun da benzer bir yöntem takip ettiğini göstermektedir.

Araştırma, geleneksel tercih kâidelerinin özellikle seleften gelen rivayet ihtilaflarının çözümünde sınırlı bir işlev gördüğünü ortaya koymuştur. Bu kâideler, âyetlerin yorumunu belirli bir bağlam içinde sabitlemeye çalışırken, Hz. Peygamber ve erken dönem müfessirlerinin Kur'ân'ı dinamik bir süreç içinde ele aldıkları gerçeğinin gözden kaçmasına neden olabilmektedir. Tebyin sünnetini esas alan yöntem ise bu açıdan bakıldığında, ihtilafların mahiyetini anlamaya yönelik bir perspektif sunmakta; âyetlerin belirli bir bağlamda donuklaşmasını önleyerek, onların zaman içinde nasıl farklı anlam katmanları kazandığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda tebyin sünnetini merkeze alan yaklaşım, seleften gelen rivayetlerin her birini birer alternatif görüş olarak değil, âyetlerin farklı bağlamlardaki anlam zenginliğini ortaya koyan açıklamalar olarak değerlendirmeyi teklif etmektedir.

Bu doğrultuda, tefsir araştırmalarında sadece rivayetlerin senet değerlendirmesine odaklanmak yerine, bu rivayetlerin nasıl bir bağlam genişletme sürecinden geçtiğini analiz etmek önem arz etmektedir. Ayrıca, rivayet ihtilafları üzerinde çalışırken, Hz. Peygamber'in yorum yöntemini merkeze almak, tefsirin tarihsel gelişim sürecini daha sağlıklı bir şekilde anlamayı sağlayacaktır. Nitekim bu yöntem sayesinde Hz. Peygamber ve sahâbenin âyetleri dönemin sosyal ve dini şartları çerçevesinde yeniden yorumladığı gözlemlenmekte, bu da âyetlerin farklı zamanlara taşınabilecek çok katmanlı yapısını açığa çıkarmaktadır. Günümüz araştırmacıları için bu, âyetlerin yalnızca bir tarihsel bağlamda değil, daha geniş bir anlam dünyasında ele alınması gerektiğine işaret etmektedir. Bu çerçevede, tebyin sünnetini esas alan yaklaşımın tefsir ilmindeki ihtilafları tamamen ortadan kaldırmak gibi bir iddiası olmamakla birlikte, özellikle rivayet kaynaklı ihtilafların anlaşılmasına katkı sağladığı ve bu ihtilafları daha sağlıklı bir zemine oturttuğu görülmektedir. Ayrıca bu çalışmada bütün kâideleri tekrardan ele almak mümkün olmadığı için, verilen örnekler sadece üç alana yönelik tefsir kâideleri ile sınırlandırılmıştır. Diğer alanlara dair oluşturulan kâidelerin de aynı bakış açısıyla irdelenmesi yeni çalışmaların konusunu teşkil etmektedir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel. *Müsnedu'l-İmam Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb Arnavud- Adil Mürşid. 50 Cilt. Muessesetu'r-Risale, 1. Basım, 2001.
- Ahmedî, Husâm Nasır Zeyd. *Kavaidu't-tercîh inde'l-İmâmi'l-Hâzin min hilâl kitâbihi Lübabu't-te'vîl fî meâni't-tenzîl*. Sudan: Camiatu'l-Kur'âni'l-Kerîm ve'l-Ulumi'l-İslamiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Akk, Halid Abdurrahman. *Usûlu't-tefsir ve kavaiduhu*. Dımeşk: Daru'n-Nefais, 2. Basım, 1986.
- Aldemir, Halil. "Esbab-ı Nüzul Rivayetleri Arasında Görülen Çelişkiler ve Geliştirilen Çözüm Yollarının Tahlihi". *Ekev Akademi Dergisi* 15/48 (2011), 141-159.
- Aldemir, Halil. "Kur'an'ın Farklı Yorumlanması – Nisa Suresi'nin 86. Ayeti Örneği-". *İlahiyat Akademi Dergisi* 5 (2017), 77-91.
- Alî, Salih Abdullah Muhammed. *Kavaidu't-tercîh inde'l-Kurtubî ve's-Şevkânî fî Kitâbeyhimâ el-câmi' liahkâmi'l-Kur'ân ve fethu'l-kadîr: Dirâse tatbikiyye mukârene*. Sudan: Camiatu'l-Kur'âni'l-Kerîm ve'l-Ulumi'l-İslamiyye, Doktora Tezi, 2014.
- Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdullah el-. *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*. thk. Ali Abdülbâri Atiyye. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Beyhaki, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali. *Delâilu'n-nübuvve*. 7 Cilt. Daru'l-Kütubu'l-İlmiyye, 1988.
- Beyhaki, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali. *es-Sünenü'l-kübra*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki. Kahire: Merkezu Hecr li'l-Buhus ve'd-Dirasati'l-Arabiyye ve'l-İslamiyye, 2011.
- Binol, Ali. "Kevser Suresi Bağlamında Yeni Anlam Arayışları". *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 36 (2023), 1126-1152.
- Büyük, Enes. "Sahâbe Tefsirinde Hakikî İhtilâf Problemi ve Gerekçeleri". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* (Haziran 2019/1), 107-129.
- Celâl, Yahya Ahmed Süleymân. *Kavaidu't-tercîh ve'l-ihtiyâr fî'l-kırâât inde'l-imâm Mekkî b. ebî Talib el-Kaysî*. Amman-Ürdün: Ürdün Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Demir, Recep. "Tefsirde İhtilâf Olgusu ve Tercih İlkeleri". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51 (27 Aralık 2021), 1-35. <https://doi.org/10.17120/omuifd.982815>
- Ebû Ya'lâ el-Mevsilî. *Müsned*. 10 Cilt. Kahire: Daru'l-Hadîs, 2013.
- Ergin, Mustafa. "Nüzül Sebeplerinin Teaddüdü ve Müfessirlerin Nüzül Sebebi Tercih Kriterleri Bağlamında Hz. Peygamber'in Gizli Kalmasını İstedığı Sırrın Mahiyeti Meselesi". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 8/1 (Nisan 2024), 224-238.
- Ergin, Mustafa. "Tefsir Rivayetlerine Yaklaşım Problemi". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/1 (Nisan 2022), 483-491.
- Füneysân, Suud b. Abdillâh. *İhtilâfu'l-müfessirîn esbâbuhû ve âsâruh*. Riyad: Merkezu'd-Dirâsâtî ve'l-İlâm, 1998.
- Hâkim, Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah. *el-Müstedrek 'ala's-sahihayn*. thk. Mustafa Abdilkadir 'Ata. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütubu'l-İlmiyye, 1. Basım, ts.
- Hâkim et-Tirmizî. *Nevâdiru'l-usûl fî ehâdisir-rusûl*. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Cîl, ts.
- Harbî, Hüseyin b. Ali b. Hüseyin. *Kavâidü't-tercîh inde'l-mufessirîn*. 2 Cilt. Riyad: Dârü'l-

- Kâsım, ts.
- Hemmâd, Mevlây Ömer b. *İlmu Usûli't-tefsîr muhaveletun fî'l-binâi*. Fes: Daru's-Selâm, 2010. Basım.
- Heysemî, Nureddin Ali b. Ebi Bekir b. Süleyman el-. *Keşfu'l-estâr an zevâidu'l-Bezzâr*. 4 Cilt. Beyrut: Muessesetu'r-Risale, 1. Basım, 1979.
- Heysemî, Nureddin Ali b. Ebi Bekir b. Süleyman. *Mecmâu'z-zevâid ve menbâu'l-fevâid*. 10 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Kudsî, 1994.
- İbn Atıyye. Ebû Muhammed Abdulhak. *el-Muharraru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, Katar: Ruesetü'l-Mehakimü'sher'iyye, 1977.
- İbn Aşur, Muhammed et-Tahir b. Muhammed. *et-Tahrir ve't-tenvir*. Tunus: ed-Daru't-Tunusiyye, 1984.
- İbn Ebî Hâtîm, Abdurrahman b. Muhammed. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Es'ad Muhammet Tayyib. el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Suûdiyye: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419.
- İbn Hacer el-Askalani. *et-Telhisu'l-habir*. 4 Cilt. Daru'l-Kütubu'l-İlmiyye, 1. Basım, 1989.
- İbn Huzeyme, Ebu Bekir Muhammed b. İshak. *Sahîh ibn Huzeyme*. 4 Cilt. Beyrut: Mektebetu'l-İslâmî, ts.
- İbnü'l-Kayyım el-Cevziyye. *Zâdü'l-me'âd fî hedyi hayri'l-'ibâd*. Kuveyt: Mektebetu'l-Menârî'l-İslamiyye, 1994.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme. el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Suûdiyye: Dârü Taybe, 1420.
- İbn Mâce, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid. *Sünenü İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuat b. Abdilbaki. Kahire: Daru İhyai'l-Kütubu'l-Arabiyye, ts.
- İbnü'l-Cevzî. Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*. thk. Abdürrezzâk el-Mehdî. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1422.
- İbn Teymiyye. Ebu'l-Abbâs Takıyyuddîn Ahmed. *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*. Batanta: Dârü's-Sahâbeti't-Turâs, 1988.
- İbn Teymiyye. Ebu'l-Abbâs Takıyyuddîn Ahmed. *Mecmûu'l- fetâvâ*. Ribat: Mektebetu'l-Meârif, ts.
- İbn Teymiyye. Ebu'l-Abbâs Takıyyuddîn Ahmed. *İktidâu's-sırâtı'l-mustakîm*. Riyad: Şirketu'l-Ubeykân, 1984.
- Kahraman, Ferruh. *Tefsirde İhtilafların Mâhiyeti Çeşitleri ve Sebepleri*. Sakarya Üniversitesi, Doktora Tezi, 2010.
- Kahraman, Ferruh. "Tefsirde Tenevvü ve Tezad İhtilafı Ayrımının Yetersizliği". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/24 (2013), 85-107.
- Karagöz, İsmail. "Nûr Sûresinin Üçüncü Âyeti Bağlamında Çok Anlamlı Kelimelerin Âyetin Anlamına ve İçerdiği Hükme Etkisi". *Diyanet İlmi Dergi* 58 (2022), 13-32.
- Karataş, Ali. "Tefsir İlminde Rivayet Algısı". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/1 (2018), 21-57.
- Kaya, İrfan. "Kur'an'ın Kelime Seçimindeki Titizliği". *Kur'an-ı Kerim'in Maddi Varlığı*. haz. Mustafa Baş. İstanbul: Kitabî Yayınları, 2024.
- Kebîsî, Halil. *İlmu't-tefsir usuluhu ve kavaiduhu*. Kahire: Mektebetu's-Sahâbe.

- Kotan, Şevket. “İnsan Sûresi Bağlamında Rivâyet İhtilafları: Hz. Peygamber’in Tebyin Sünneti Ekseninde Bir Çözüm Teklifi”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 23/1 (2023), 377-393.
- Kotan, Şevket. “Maûn Sûresi Özelinde Bir Kur’ân Hermenötiği Denemesi”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/2 (2022), 803-822.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi‘ li-ahkâmi’l-Kur’ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrâhîm Etfeyyîş. Kâhire: Dârü’l-Kütübi’l-Mısriyye, 1384/1964.
- Meybedî, Muhammed Fâkir. *Kavâidü’t-tefsir ledâ’ş-şîa ve’s-sünne*. Merkezü’t-Tahkîkât ve’d-Dirâsât el-İlmiyye, 2007.
- Meydânî, Abdurrahman Hasan Habenneke. *Kavâidü’t-tedebbüri’l-emseli li-Kitâbillâhi azze ve celle*. Şam: Dârü’l-Kalem, 2009.
- Muhammed Süleyman, Muhammed Salih. *Et-Te’lîfû’l-muâsıra fî kavâidi’t-tefsîr*. Riyad: Merkezü’t-Tefsîri’d-Dirâsâtî’l-Kur’aniyye, 2019.
- Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. Thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. Beyrût: Müessesetu’t- Müessesetu’t-Târîhi’l-‘Arabî, 2002.
- Demirci, Muhsin. *Kur’an Tefsirinde Farklı Yorumlar: (Tespitler-Değerlendirmeler)*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017.
- Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîr-i kebîr*. Beyrut: Daru ihyai’t-turâs.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu’l-gayb: et-Tefsîrû’l-kebîr*. Beyrut: Dârü İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1999.
- Said b. Mensûr. *Sünen*. 3 Cilt. Riyad: Daru’l-Elûke, 2012.
- Sa’lebî, Ebû İshâk Ahmed b. İbrâhîm. *el-Keşf ve’l-beyân an tefsîri’l-Kur’ân*. thk. Salâh Bâosmân. Cidde: Dârü’t-Tefsîr, 1436.
- Sebt, Halid b. Osman. *Kavâidü’t-tefsir cem’an ve dirâseten*. Kahire: Dârü İbni Affân, 2013.
- Suyuti, Celaleddin Abdurrahman. *el-İtkan fî ulûmi’l-Kur’ân*. Kahire: Dârü’t-Türas, 1985.
- Suyuti, Ebü’l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *ed-Dürrü’l-mensur fî’t-tefsir bi’l-me’sur*. Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1983.
- Şayi’, Muhammed b. Abdurrahman. *Esbâbü ihtilâfi’l-müfessirîn*. Riyad: Mektebetü’l-Beykân, 1995.
- Şenîf, Abdulmecîd b. Mâtır. *Kavâidu’t-tercîh inde’l-mufessirîn: Dirâse tatbîkiyye alâ tefsîri’t-Tahrîr ve’t-Tenvîr li ibn Âşûr*. Sudan: Camiatu’l-Kur’ânî’l-Kerîm ve’l-Ulumi’l-İslamiyye, Doktora Tezi, 2015.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Tefsîrû’t-Taberî: Câmiu’l-beyân an te’vîli âyi’l-Kur’ân*. thk. Abdülmuhsin et-Türkî. Cîze: Dârü Hecr, 1422/2001.
- Tayyar, Musaid b. Süleyman b. Nâsır. *et-Tahrir fî usuli’t-tefsir*. Cidde: Merkezu’d-Diraset ve’l-Ma’lumâtî’l-Kur’aniyye bi Ma’hed el-İmamu’ş-Şatibi, 1. Basım, 2014.
- Tayyar, Musaid b. Süleyman b. Nâsır. *Fusûl fî usuli’t-tefsir*. Riyad: Dârü’n-Neşri’d-Düvelî, 1993.
- Tirmizi, Ebu İsa Muhammed b. İsa Serve. *Süneni’t-Tirmizi*. thk. Ahmed Muhammed Şakir-Muhammed Fuad Abdilbaki. Kahire, 1975.
- Ubeyd, Ali b. Süleyman. *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-Kerîm usuluhu ve davabituhu*. Riyad: Mektebetü’t-Tevbe, 2. Basım, 2010.
- Vâdi’, Abdurrezzak Muhammed Hasan. *Kavâidu’t-tercîh fî tefsîr ibn Teymiye*. Sudan:

- Camiatu'l-Kur'âni'l-Kerîm ve'l-Ulumi'l-İslamiyye, Doktora Tezi, 2016.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed. *el-Vasît fî tefsîri 'l-Kur'âni 'l-mecîd*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Yahyâ b. Sellâm. *Tefsîrû Yahyâ b. Sellâm*. ed. Hind Şilebî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425.
- Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili: Yeni Mealli Türkçe Tefsir*. İstanbul: Eser Neşriyat, [t.y.].